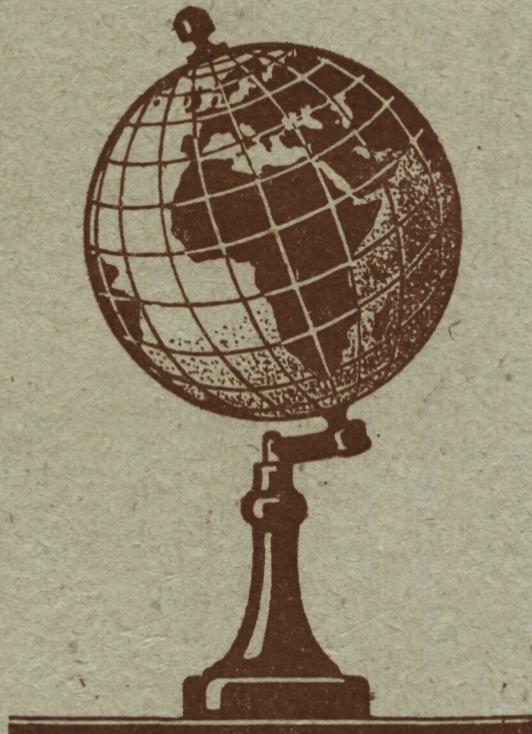

K 26.8

П 64

M. POTOMKIN da P. TEREXOV

GEOGRAFIA

UÇET GRAMOTAA SKOLAEZ
PONDA VELƏTÇAN KNIGA

GOSUDARSTVENNÖJ
UÇEBNO-PEDAGOGIÇESKËJ IZDAΤEĽSTVO
MOSKVA ★ 1934

Отв. редактор *Грибанов С. Ф.*

Корректор *Тетюева З. А.*

Техредактор *Страупман Я.*

Книга сдана в набор 26/V 1934 г. Подпись к печати 2/VII 1934 г. Учгиз № 5965.
Индекс У 6 н. Печ. листов 61 $\frac{1}{4}$. Бум. листов 31 $\frac{1}{3}$. Количество типогр. знаков
на 1 бум. лист 60150. Бумага № 5. Формат 62×94 см. Окуловской фабрики.
Уполномоч. Главлита Б-37578. Заказ № 2512. Тираж 8000 экз.

17-я фабрика национальной книги ОГИЗа РСФСР треста „Полиграфкнига“
Москва, Шлюзовая набережная, 10.

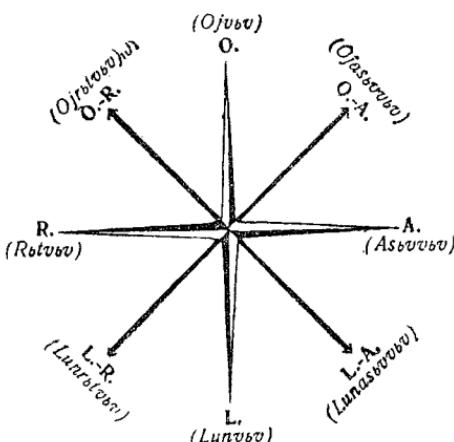
I. MU SAR.

Gorizont da gorizontlən ladorrez.

Petam-kə mi rovnəj kus mestaə da gəgər vizətamə, to vəd ladoriș mi pondam azzınp müslis ızyt prostranstvo, kəda suşə gorizontən.

Gorizontlər pır krugkod formaa. Sə vevdərən mi azzamə qovo, kəda çuzəmnas vyste kəmiqtəm svod ʃivo kupol Mijanlə təççəssə, vyste gorizont dorəs müskət ət-laşə. Eta gorizont dorəs suşə gorizont vizən. Oprtiş mi tədam, sto vylış setçin müslən əkebəm dor ʃivo koçeq avu; əkər mi og vermə loknə gorizont viz dənəz: mijan muntən vezsə i mijan gorizont, i gorizont vizlər pır ыə kolçə mijan dənşən.

Kər mi mədamə tədnə, kədərən mijan dənşən sulalə kəyəmkə predmet, mi suam: veşkət vylən, sulga vylən, ozyň, vərən. No kolə toko bergətçən i mijan pasjəmmes loen pəvernəjəş-ni. Medvə toçnəja pasjən predmettezliş polozeno (mesta), gorizontlən nə lador suşənə askod nimme-zən. Lunvəv ladorən mijə suamə gorizontlış sijə ladorsə, kəda veştyň lunsərən sulalə sondi. Sylə raptə ladorəs suşə ojuv ladorən. Suvnə-kə çuzəmən ojuv ladorə, sek və-tyn — lunvəv, veşkətvyləp — azyv vylən, sulga vylən — rytvəv. Azyvvylən sondıb petə, a rytvylən lezçə.

1 ris. Gorizont ladorrez.

Sondi şərti pozə toçnəja tədny gorizont ladorresə. Sonda lurnə-kə otvesnəja mərtnə muas vədok da sledgeitnə vuzər şəgən, kədə vədokbə çapkə mi vylə, to lunsərən vuzərəs loas medzənət, sijən sto sondihs lunsərnas gorizont vevdəras lebtisə medvysəlna. Lunsərən sondihs sulalə lunvysən, lunsərşa sondilən vuzərəs tycçalə veşkəta ojvylə.

Ojən gorizont ladorresə pozə azzyp Polarnəj zvezda şərti. Zvezdaa miça ojə nəvoas koknita pozə azzyp zvezdaezlis gruppə, kədə susə əzət Medvedica sozvezdiaən. Eta gruppən şizim zvezda, kədnə sulalən kyz vytte kəs libo oropa kostruğa. Pondam-kə vizətən eta kəs doris kük zvezdapı, sek mi kazalam medjygut zvezda—Polarnəj zvezda. Polarnəj zvezdas sulalə ryr ətik mestən, nəvoas ojvuy ladorən.

No gorizontlış ladorresə medbur tədny tödəl ləşətəm priborən—kompasən. Kompasəs koropka, kədalən ryekas steklo uvtən leçət jem vylə kəsaləma stalış kerəm svobodnəja bergalan magnitnəj¹⁾ strelka. Et kəneçnas sija ryr suvtə ojvuy ladorə, mədnas — lurnuy

2 ris. Kyz azzyp Polarnəj zvezda.

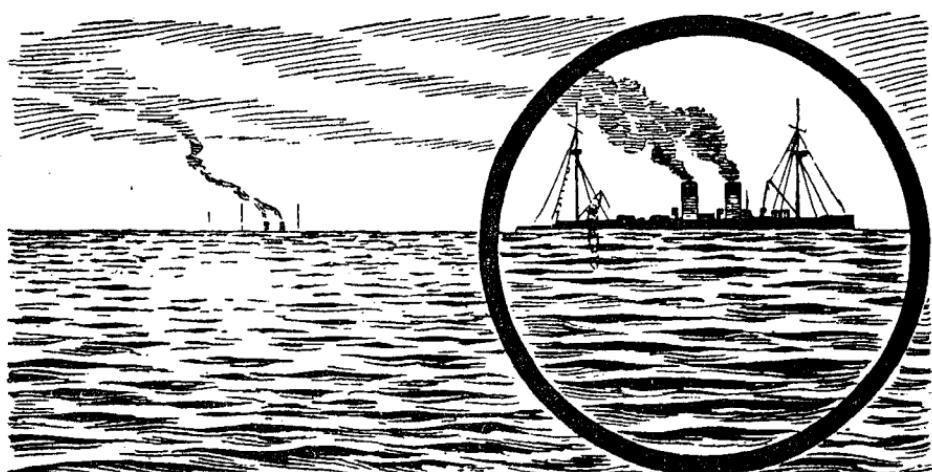
ladorə. Strelkabslış ojvuy kəneçsə kerən pemyətə, a lurnuy kəneçsə—jugytə. Sizkə, kompasəs tycçalə gorizontlış ladorresə, a sijən sə şərti pozə azzyp da tədny, kytən i kyz mi vylas kujlən predmettez. Kompastəg oz tuj ujavnə sağızın bereggez dənşanças ыльна. Kompasəs kolə i vojna kostə, kər vojskaezlə kovşa tunnə tədtəm mestaezət.

¹⁾ Magnitən susə stal libo kərt ruda tor, kədə kyskə as dənas stalnəj libo kartoval predmettez. Bld stalnəj tor magnitavni, kola loko zərtkəşpə sija magnitan.

Mulən forma.

Kər mi sulaləm rovnəj kus mestaňn, to as gəgərapılm vəd ladorə azzam približiteļno 5 km ylvania, no kolə toko kajpъ ru vylə īivo kerku krъsa vylə,—gorizont mijan setçinşan loas paşkъtzbъk: 10 m vylənaşaŋ mi pondam azzypъ gorizontsə krugom 10 km ylvania; lebtişpъ-kə aeroplan vylən, to 1 km vylənaşaŋ gorizontsə paşkalə 100 km -şa unazbъk. Mъla-inə mi vylisən azzam ылəzبъk, çem ulışan? Ploskəj-zə tıuňs abu ploskəj, a vyrupkləj. Mu vevdərlən vyrupkloşs mesajtə mijanlə azzypъ ыliş predmettez, kytçəz mi kołçcamə ulən.

3 ris. Paraxod, kəda sajaşə gorizont sajə; veşkət vylas tycçaləma paraxod, kəda tıdalə podzornəj trubaet gorizont vylən.

Siz-zə vyrupkləj i sarıslən vevdərtəs. Vizətpъ-kə vinoqlən paraxod, kəda munəvverəg dylşan, to kazalam, sto medoz şin oziş sajəvtçənə paraxodbəslən ulyş çassəs; kər paraxodbəs munas ылəzبъk, to tıdalənən toko trubaes; siž munəm şərnə paraxod sajəvtçə sarız vevdərtəs vyrupkloş sajə.

Sizkə, mulən i sarıslən vevdərtəs vydlaňn vyrupkləj, a ne ploskəj. I vyrupkloşs sylən vydlaňn ətkod. Toko ətik telo, kədalən vydlaet ətkod vyrupkləj vevdərtəs,—sija sar. Una nəvluđennoez veşkyla tycçalənə mijanla, sto tıuňs sar formaa.

Esə vazşa uçonəjjez, kər niya tədmalısə sondi, təliş da zvezdaezi, nəvludajtəmaş təliş pemdyləmmez (zatmənnoez) i azzyləmaş, sto jugbt təlişs vylə eta kadə usə gəgrəsa şəd vuzər. Niya vezərləmaş, sto təliş pemdylə sek, kər miys sulalə sondi da təliş kolasıñ i jərjə təlişsə sondi jugbt sogja. Miys-kə şetə as döñis gəgrəsa vuzər, baitləmaş uçonəjjez,—znaçit, miys sar formaa.

Kəvər miys vəli ploskəj, to sə vyləp vədlaşan tədalısə və pṛt ətikod zvezdaezi. Mijə-kə munam ylvania, to kazähləm, sto nəvoobs vezşə: mijanlı tədsə zvezdaezi zəvçisən gorizont sajə, a pə tujə loənp mədikkez, kədnə mi ozyk egə azzylə.

Kər gut, suam, vetlətə pəzən kuza, to sə vevdərən koççə pṛt siya zə kerku potolokbs; kər zə gutbs vetlətə sunis jylə əsətəm jablok vylət, to jablok vevdərşanəs siya as vestis pondas azzyp potolok, a jablok uvtşanəs sə spina vestyn loas zoz. Sijən zə i nəvoobs əətkod, kər sə vylə vizətan vəd ladorşan sar çuzəma mu vevdəras.

Sto miys sar-kod, pozə esə tədny mu gəgər puşesestvi-aəziş, kədnə oṭırəs vazypni pondisə kerlyp; niya munlyv-lisə kycəmkə ətik ladorə i musə gəgərtəm vərən bertlisə gortanbs məd ladorşan. Medoz 1519—1522 vv. mu gəgər munis puşesestvennik Magellan. Sylən puşesestvujtəmbs kəssis $2\frac{1}{2}$ vo, siya kadə seçəm puşesestviaes vəlisə əddən şəkətəş i una oṭır püktəvlisə jurrez: Magellankət munisə 239 mort, a vər bertisə toko 21, puşesestvujtikas kulis i açəs Magellanbs.

Magellan vərən mu gəgər puşesestviaes kerşəvlissə esə unais i vəd ladorə. Mijan kadə mu gəgər puşesestvujtəmbs avı şəkət: pozə koknita mu gəgərətəs munib pojezzə da paraxoddez vyləp $2\frac{1}{2}$ təlişən.

I sız, miys sar formaa i sylən vevdərs vədlaşn vərük-ləj. Mi og azzə etə vərükloşsə sijən, sto mijanlı tədalə mu vevdərəslən toko uçitik tor. Miys əddən əzət: gəgrəsəs sylən 40 şurs km kuza, popereçnikbs (diametras)—13 şurs km gəgər.

Mulən sutkişa bergaləm.

Въд lunə mi аzzam, къз асъвнас sondibs асъввъып go-
rizont uvtiš petə, къз sija lunşər kezas lebtisə da lezçə ryt-
vъvъып. Въдən tədə sondibsliş etə vetləmsə; kressana ьв
въвъып uzalikə assinib uzalan lunşə torjətənъ sondi şerti i ças-
sieztəg tədənъ kad. Siżə асъввъшаң rytvъlə vetlə i təlis: sija,
къз i sondi, petə i lezçə. Ojvъt-kə vizətnъ vnimačelnəja zvez-
daez şərъп, to mi аzzalam, sto toko ətik Połarnəj zvezda
pъr kolççə sija-zə ətik mestabn; въдəs mədik zvezdaes vet-
lənъ тиъs fğegər асъввъвъшаң rytvъlə. Kolə viştavnъ, sto
въдəs zvezdaes vetlənъ siž, sto zvez-
daezlən kujləmъs (raspolozenpoys) da
ətaməd kolasъп ьльпаш oz vezş. Siżkə,
mi аzzam sondiliş, təlişliş i zvezdaezliş
vetləm, къз вътє въдəs ңово svodъs
въд jugdətnas (şveçilonas) mijan озып
bergalə асъввъвъшаң rytvъlə.

No sondibslən da mədik jugdətteslən
eta vetləmъs toko siž тиççaşə. Въliş-
zə niјa oz vetlə асъввъвъшаң rytvъlə, a
тиъs bergalə rytvъвъшаң асъввълə, məd-
noz sunъ, panъt sondilə da mukəd jug-
dətteslə, kədnaliş mi аzzam vetləmsə.
Мүьslən въдən bergətçəmъs munə sut-
ki şärna; etə mi suam mulən sutkişa
bergaləm. Mi ogə аzzə тиъslış bergaləmsə, siž kъz въ-
dəs, тиј em mu vъlas, i mi aşnym vessamə sъkət ətlənъp.
Kər mi munam pojezъп, ətlənъ vagonnezkət vessənъ skamej-
kaez i pasazyrrez (pojezъп munışsez), i mijanlə kazitçə, sto
въдəs ətəris predmettes — kerkuez, puez, tèlegrafnəj stovvez —
vessənъ pojezъslə panъt.

Kər тиъs sutkiən bergətçə, sek sondibs jugdətə mu
sarъslış to ət boksə, to məd boksə, etaşan i loə, sto mu vъlas
lunъs vezşə ojən (oylə lun da oj).

Muьslış bergaləmsə kokňit тиççavnъ globus vъlyп. Glo-

4 ris. Globus.

busbs — unaiş içətşətəmən mu təççaləm, forması kədalən sarkod. Globus kəsaləma kərtovəj işlə oş vylə, kəda gəgər i pozə bergətnə globus sarsə tətvüvşən asvvylə.

Globusun ulış da vlyiş oş koçecçes əuşənə polumsəzən: vlyiş koçecəs — ojuv połus, ulışs — lunvən połus Połusses kolas sərat globus vevdərətəs nüətənə gəgrəs — ekvator.

Muys bergalə siż-zə, kyz i globusbs; sijən i suənə mulən aslas oş gəgər sutkişa bergaləm.

Muyslən siż-zə eməş kık əvestaşan çut, kık połus. Mu sar vevdəras ətəylna połussez dənşəntəd vlyen nüətə ekvator. Sija mu sarsə jukə kık zənsar vylə — ojuv da lunvən zənsar vylə.

Mulən voşa vetləm.

Sondisslən nəvo vylas polozençoys vezşə nə toko sutki şərna; sija əətik mestañ i torja vo kaddezə. Mi vədəppim tədam, kyz sondiis oz asvunas petə da kyz şorən sija lezçə gozumşa təlişsezə, kər lunbs ovłə kuz, a ojbs zəpət. „Zarjakət zarja azzisləpə“, siż baitənə gozumşa zəpət ojjez jılış. A təvnas lunnes ovłəpə zəpətəş, a ojjes kuzəş; təvnas sondiis petə şorən, a lezçə oz.

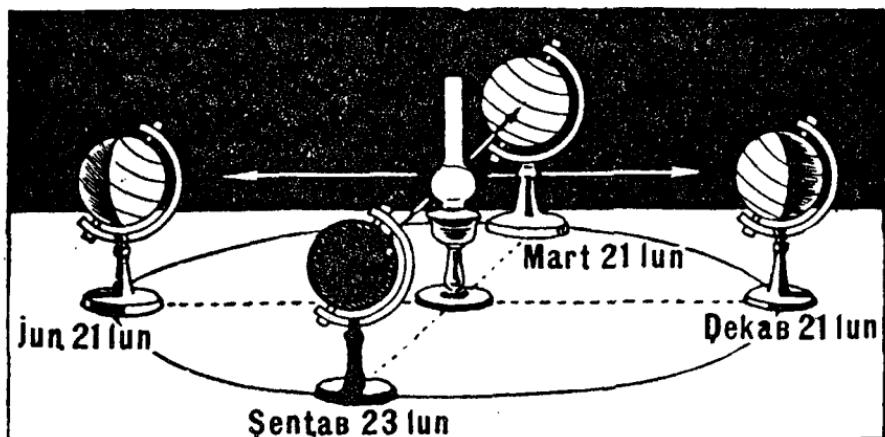
Ətləyən etakət vo kaddezə vezşə sondisslən vlynpaşs gorizont vevdəras. Gozumşa lunsərən sondiis lebtisə vlynpa, təvnas unaən lazımtırka.

Vo kaddezə sondisslən əətkod polozençoys loə səşan, myla tıys sondi gəgər vetlə. Muys sondi dənşən su-lalə əddən ılyn, 150 mln. km. Muys əddən perxta tıne prostranstvoas i vo şərna sija gəgərtə sondisə. Kər tıys tıne sondi gəgər, to sylən oşbs pəlinçəma mu tuj ploskoşbs dənə; eta mu oşlən pəlinçəməs rıg kolçə ətikdən. Sijən vole torja təlişsezə sondi jugərres mu vylas usənə əətməz.

Globussə podstavka vylas krepitənə siż, sto sylən oşbs pəlinçəm sə ladorə, kəda ladorə kolə.

Muyslışs ondi gəgər vo şerna vetləmsə tycçalamə ryzan vylət əztəm lampa (sondi) gəgər globussə vestaləmən.

Juq 21 lunə sondi (lampa) jugərres usənpət otvesnəja ekvatorşaq nevna ojvılynpək. Lunvıv zynsar vylə, naovorot, şurənpət toko pəlinə jugərres. Ojvıv zynsarar etə kada — gozum, a lunvıv zynsarar — təv. Zynpo vərti, kər miys loas məd tuj ladoras otvesnəja, sondi jugərres usənpət ekvatorıssə lunvılyəzək, estən — gozum; ojvıv zynsarar jugdətçə da sonalə pəlinə jugərrezən, estən — təv.

5 ris. Neəti vo kaddeze mulən vədkod polozenno (lampaən da globusən orpət).

Kolasa polozennoezas — mart da şentəv təlişə — mu vylas vo kaddes — tuləs da ar; otvesnəj jugərres usənpət ekvator vylə, ojvıv da lunvıv zynsarres sonalənpət ətməz.

Sijən, myla mu oşs pəlinətəma, sondi gəgər voən mu vetlikə mu vylən vezlaşənpət i vo kaddes.

Sondi sistəma.

Sondi gəgərat, siž-zə, kyz i miys, bergalənpət eşə kъk-jaməs nevesnəj təlo, planetaez. Sondihs dənşan niya ne ətyelnpaəş, ətikkez — miyssa ыlynpəkəş, mədikkez — səşşa matlynpəkəş. Novoish planetaesə mi azzam siž-zə, kyz i zvezdaeaz. Planetaezlən zvezdaezkət neətkoqxs səyən, sto niya una-

... нүхчилүүлүү. Шалбарда шың жуғаатың тө асланьс жуғытән, а жудатшәпкөн сонди жуғаррекен. Ниж мијан

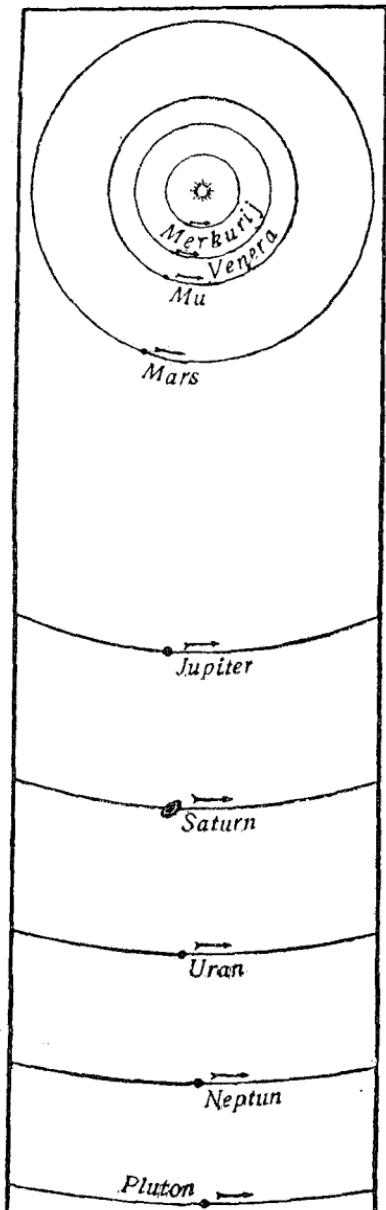
дүнө матыңзыха, нөзөли звездәз, сијән звездәз ңеңки медүна подзорнәј труваезат мијанлә тыйдаләп көз жуғжалан үттөз, а планетаес гөгжаноккезен. Рытнас, нөдүр түйіш сонди лезжәм вәгъп, рұтвас ғылса заря жуғаррекен тыйдайлә әддән жуғыт планета, сија-зә мәдик кадә тыйдайлә і оз асыннас, сонди петан кадәз, ново вұлас асын ладорын. Етә планетасә сиәп “ғылса звездәп” жибо “асынса звездәп”. Наукаын етә планетасә сиәп Венераен. Планетаес, көз і тиыс, бергаләп сонди гөгәр і сија-зә кадә бергаләп вядәппес асланьс ос гөгәр.

Миыс — планетаэз колашиб әтик планета. Вядәс планетаес да сондис лоәп сонди системаен.

Сондис sulalә вядәс система сәрас. Сонди — әддән ызыттар: 1 300 000-иș ызытзыха ти сарбаша. Сија жудатта і сонта, сиз-көз сија қалитчәм (raskalonnәj) 5—6 шурс gradus температураа. Етәм температура дыңи әтик вessestvo сонди вұлас оз вермь ionь қорытән, сија жибо съләтәма кізерә, жибо parkод.

Көз sogmәта ти.

Наукаын то көз viшталә ти да мәдик планетаэз sogmәт жылыш. Несонди гөгәрет мунәма къеәм-кә priazennoen (as дынас къскемен)

6 ris. Сонди система.

әтик milliard во ости нөвеснәј тело. Аслас

sondiňs dýniň sija oratema kaſitçem parkod vessestvoa mas-saez, ena massaes pondisə vetlýny sý gägär prostranstvoyn. Zagvub topatçemən ena massaeziş sogmisiş planetaez. Ætikkez ný kolasiş, kädna gýrişzýkës, ənəz koltçenpý kaſitçem sarrezən, mädikkez jestisə-ný sajkavny da vevtlişny çorxt koraen. Ena planetaez kolasə şurə i myňs.

Religialən naukalə rənaltıəm.

Mu polozenpo vylə da sý sogməm vylə naukalən eta vizətəməs oz ləşav religia velətəmkət, kyz sija gizəma svjas-sennəj knigaýn, bibliaýn. Religiaýs velətə, sto musə, i sondisə, i telişsə, i zvezdaessə arkımatış jen. Muňs eta velətəm şərti, loě mir centraen, vylte sý ponda oləny da sý gägär bergaləny beldəs mukəd nevesnəj teloes. Religiaýs, keda ryr vely oporaen gospodstvujtan klassezlə, kädna eksploaṭirujtəny uzialış oṭirresə, ez vermy miritçypý naukaýs velətəmkət. Eksploaṭirujtiş klassez otsaləmən sija dyr da çorxta pessis naukaýskət: koşavlis-sotlis nauçnəj knigaez, sledgeitlis uçonəjjez şərən, kädna lışlisə viştavny vil vizətəmmez (vzgħaddez).

Sy jılış, sto ne sondiňs muňs gägär vetlə, a muňs bergalə aslas oş gägär i sija-zə kadə vetlə sondi gägär, pervəj viştalis uçonəj Kopernik. Sijə dumasə, sto muňs oz vetlə, sija suis „ləşavtəm vüdumkaen“. Kopernik kuvný-ni pondis, kər 1543 voə vely peçatajtəməş sylən knigaez. Ena knigaez viçkuən vəlisə jordəməş kyz jeretiçeskəjəş da jenlə rənaltıəş. Kopernik şərən muniş — uçonəj Bruno — dokazvajtis muňslısh sondi gägär vetləmsə; eta ponda sijə suditisə viçku sudən da kəşter vylən sotisə lovjan. Mädik uçonəjəş — Galilejəs kazñitň povzətləmən eəktisə (zastavitisə) ətkaziçypý ses, myj sija baitis mu vetləm jılış.

Eta pessəmtyň naukaýs vermis, mir sogməm da stroitəm jılış biblia skazkiezlə əni veritəny toko medpremt oṭir, kädna naukasə qetymda oz tədə. No oṭirx kolasən remtəslə religiaýs esə otsalə da pessə nauçnəj dumaezlə (muňsllə) rənaltı, siž-kyz morts, keda remyt da verujtə jenlə, sija po-

koritçə i mu vlaſſeslə. Koperniklis praviļnəj velətəmіsə pes-
şəpъ nemtəmşətпь i əni. Dumasлən sajməmъs opasnəj pra-
vitiş klassez ponda, siз-kъз sija vajətə eksplotatorrezkət pes-
şəm dъnə. Toko SSSR-ып, kъtən praviṭelſtvoys da partiyaſ
pessəpъ uzaлиш oтirсə mezdətпь religioznəj durman dъniş,
naukaſ ſo paškыtzъka i paškыtzъka rъgə uzaлиш oтir kolass.

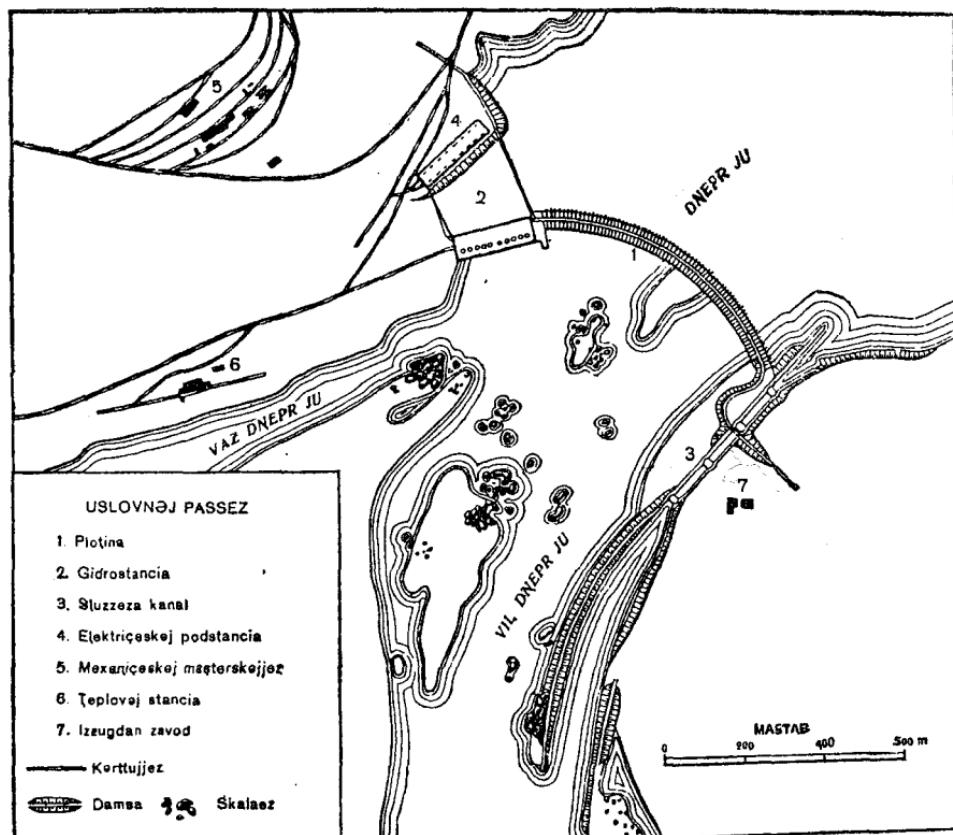
II. PLAN DA KARTA.

Къз چертішәпь plannez.

Сы пonda, медвь вәли kokqitzъk азъпь predmettez, kədна eməş ти vevdəras, sijə тьççalәпь вимага выльп.

Невъзт ти vevdərresә тьççalәпь plannez выльп.

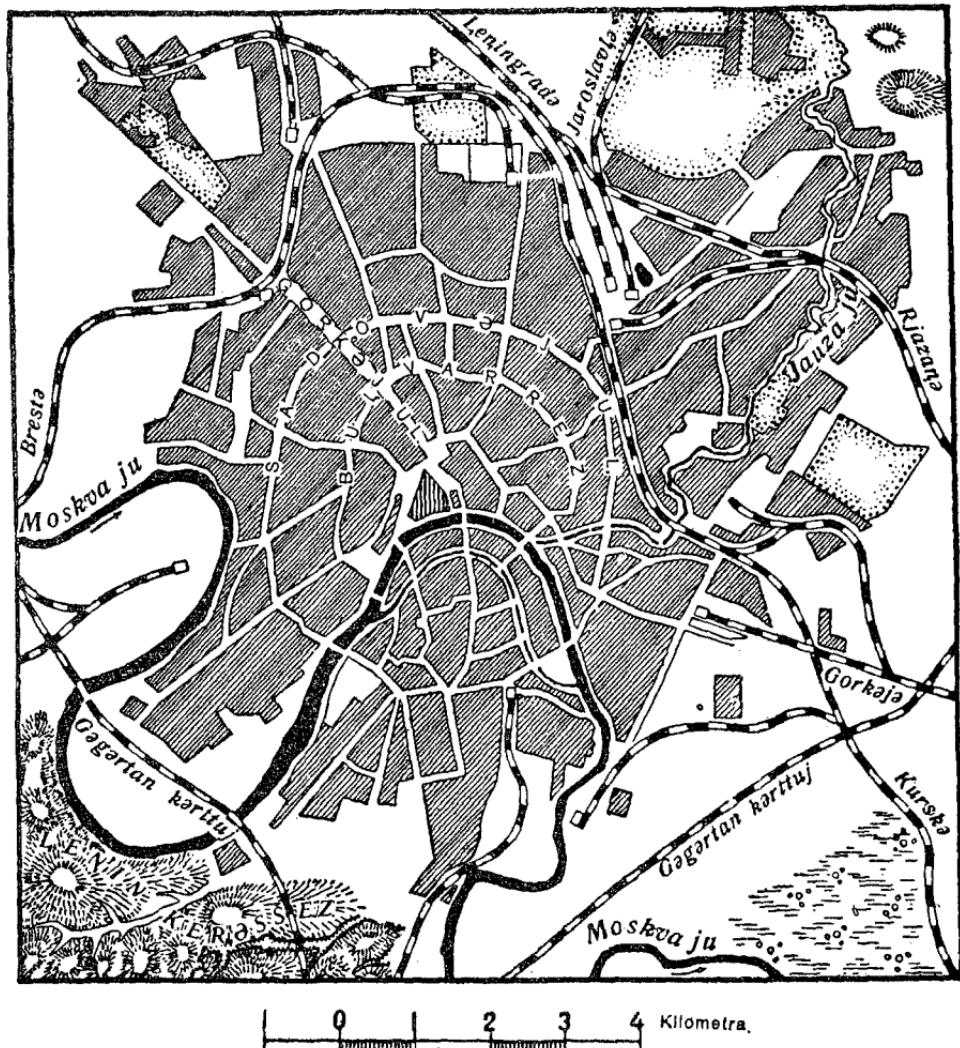
Tijan озып planьs Dнeprogeslәn (7 ris.), медъзт elektriçeskej stancialәn, kəda stroitәma Dнepr ju dorыn dнeprov-

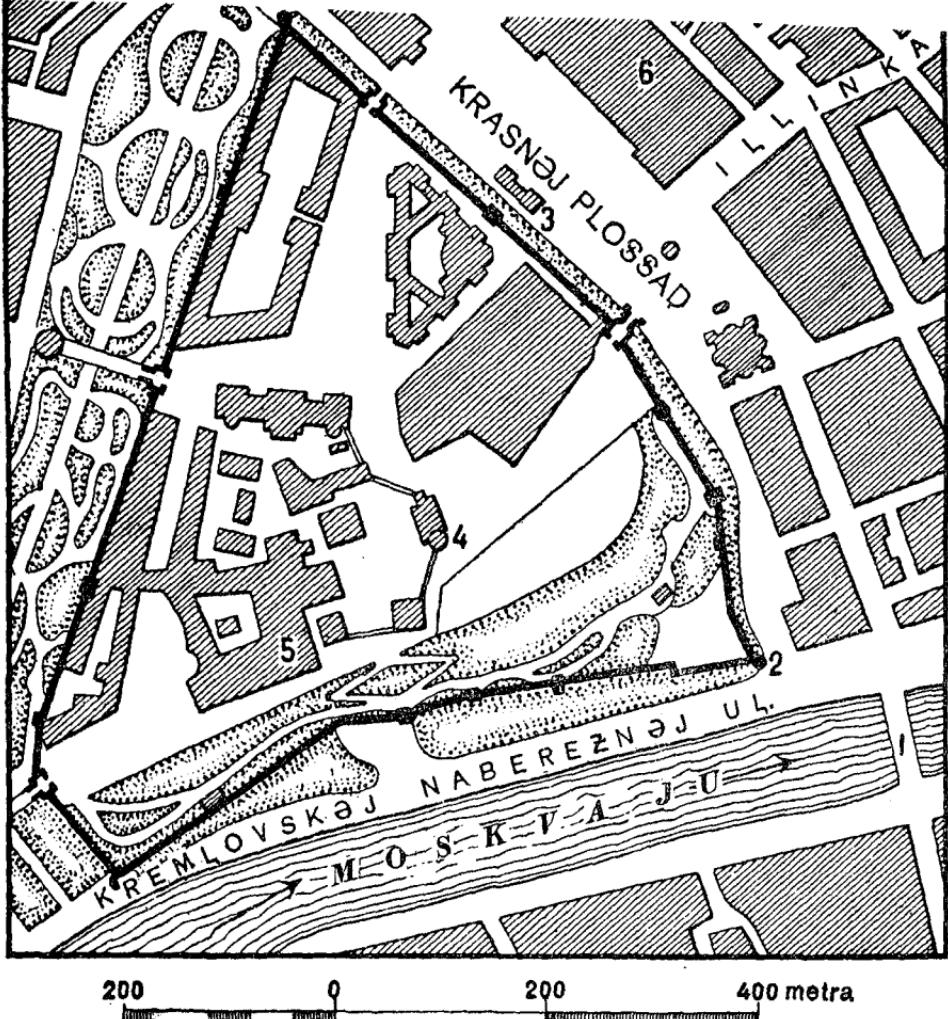
7 ris. Dнeprogeslәn plan.

skəj poroggez dəpən. Plan vəliş mi srazu azzam Dneprogessə bədən siz, kəz-və mi sə vələ vizətimə əddən vələna levan aeroplan vəlişan.

Tədəm, sto Dneproges ploṭina dənət Dneprəslən paşa 600 m. Plan vəlas-zə sija təççaləma 3 sm paşa. Sizkə, ploṭinəslis kuşasə plan vəlas çintəma 20 000-iş. Siz ləə, plan vəlas vələvəj meraes tujə mi ləşətamə (şətləmə) çintəmməzə. Planəslən kuşa meraes, kəda vezə vələvəj merasə, ənişə mastavən. Planlən mastavəs plan vəlas risuştə ulın livo vokas kəz viz: vizəs jukşə santimetraez vələ, a cıfraes təç-

8 ris. Moskvalən plan.

9 ris. Krem'lən plan.

çalənəy, kənəm metra ləbo kilometra vizişə ətik sanqimetraňn. Seçəm vizişs suşə vişa mastavən. Vişa mastabəs dəpən ləbo sə tujə çəstə gizşə drov, kədə suşə 1əddəsa mastavən. Kər mijan em drov $\frac{1}{1000}$, eta loə, sto plan vylas vylowəj kuzaňs çintəma 1000-iş.

Bədəs predmettes plan vylas məççəşşənəy ətik mastavən, sijən plan vylas nylən otnoşiteñnəj əzdaes nija-zə, kyeeməs vylis əzdaes. Kyeem ləbo kerku-kə mestasə as uvtas viziş kəkiş uçətzəkə mədik kerkuşa, to plan vylas sija boştas mestasə tozo kəkiş uçətzəkə.

* * * * * ရოւან բազմա բազմ բազ մասաւ, սեկ և mes-
noş մաշալամբ լօ ի վայ; սշտ մասա կոտ մաշալամբ
լօ պօնիտ.

Sravnitam kъk plan: (8 da 9 ris.) mijan Sojuzъn gerd
stołicalis — Moskvalis — plansа սշտ մասան da moskovskaj
Kremliş plansа ի վայ մասան. Moskva plan vylas Krem-
liş mestasә վիզ յեազък. Sijә մաշալամբ ոյա պօրու-
նոսս անաս, կեծա մաշալամա ի վայ մասա Կрем-
liş plan vylas. Estiš mi ազատ, կը պատ պալն սշտ մասա,
սը պատ յեազък րօշ մաշավոր պալ vylas պօրունոսս.

Plan vylis րօշ թէն դէ տօկո չերտիտմա դա մետալա լի-
քան, կեծա predmettes սուն, ո և ոլիս ժամա կօլան
raspolozenjnosә (կեսա մետան ոյա ըմաս). Svetliş ladorres
plan vylas pasjən ստրեկան, կեծա մաշալա օյվալ. Strel-
kaabs-kә ան, օյվալ ըր լօա վենան. Eta լօ, տօ պալ
vylas րօշ ազալ, կեծա ladoran դա ի վայ յա գորիզոն lador-
rezet ժամա ձնան սուլան պրոմետ. Տամ, Dneproges
plan vylan մի ազատ, տօ պլոտին ձնան Dnepryslan վե-
րեց ժամա ձնան 600 m ի վայ և տօ Dnepryslan ա-
վերեց օյ-րիւն ladoran, մածալուն-ասան լարան.

ԿՅ թէն պրոմետ, կեծա մաշալամա plan vylan.

Տե պոնա, մածա րօշ թէն, ոյ մաշալա պալ
vylas, ըմաս տօդէ լաշտան պաս դա kraskaez. Կեսա պա-
տոյ վիշտա (մաշալա), շետ կարտա աօկա. Կը սլովնայ պա-
սսա թէն, սեկ րօշ լածան պալ, ոյ տօ վայ չերտիտ
(վիշտան). Medcasta պանտան պաս դո կեսա ըմաս (վիզ 17
lisbok, 10 ris.).

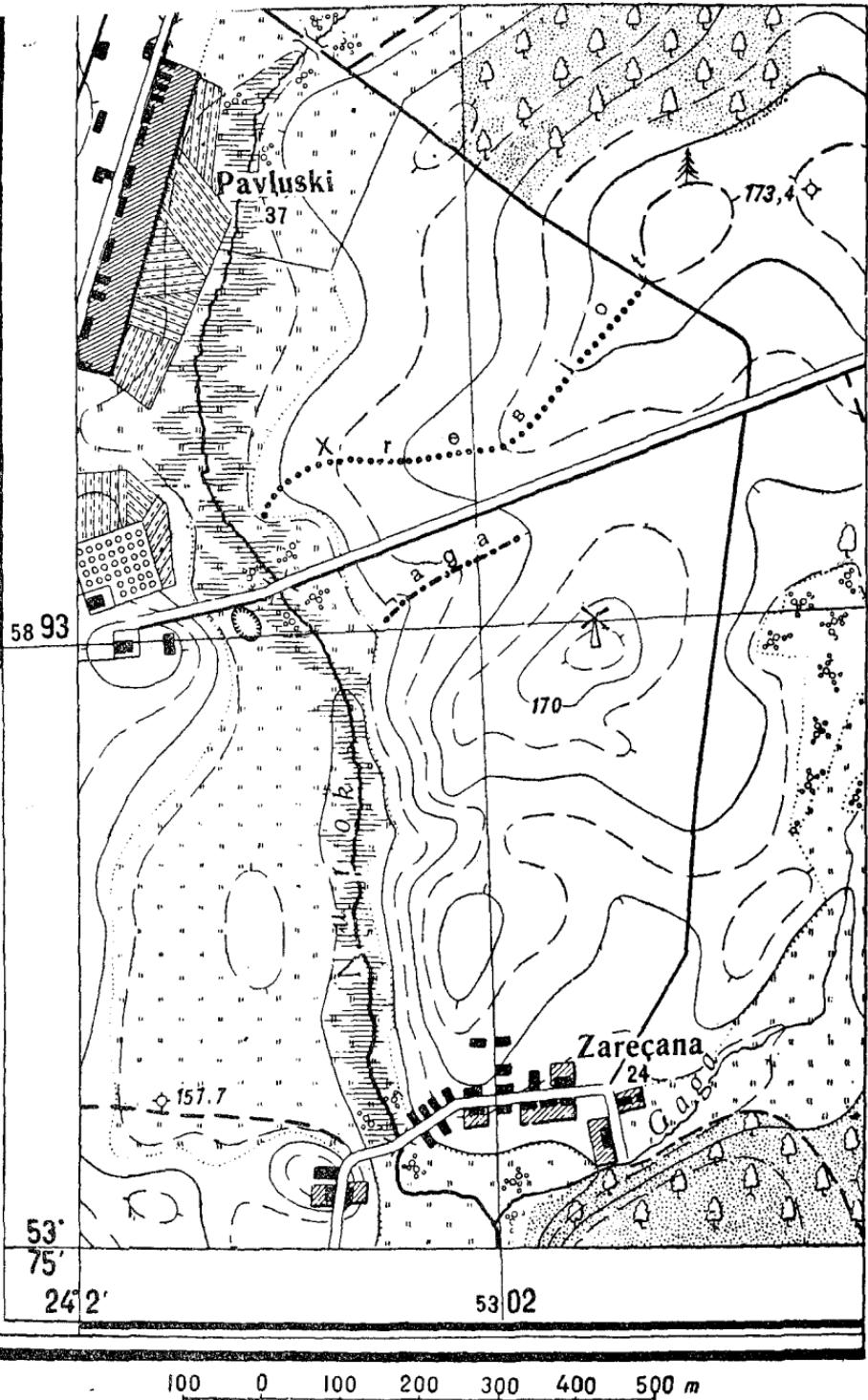
Eteam uslovnay պաս շետ պալ լածան վերա
շետ սան, ղեզ լուսա յիշ կույ լածան. Plan vylis
mi srazu ժակ շա կերան վերա կազան վեճա, ոյ տօ
վայ մաշալա — postrojkaez, ի վայ, վարեզ, juez — և վեա ա-
զատ ոլիս ժամա կօլան ըստունոսա.

	1. Saraj		6. Keraləm vər
	2. Torja kerkü		7. 8oç vər
	3. Fabrika		8. Kustarnik
	4. Tələn vergətan məlinça		9. Sora vər
	5. Kilometra stob		10. Lısa vər
			11. Lisa vər
			12. Viş
			13. Kəs nır
			14. Rovnəj da məsa pesək-kez.

10 ris. Planlən uslovnəj passez.

Мыла рабоçејлә да kolxozniklə kolə kuznъ požujtçypъ planən.

Raboçeјlә da kolxozniklə kolə kuznъ planən požujtçypъ sъ ponda, medvъ soznačenəja uçastvujtпь socialističeskəj stroiteľstvoyn. Zavod stroitikə kolə kuznъ vəgjypъ plossadka, eta plossadka vъlyn pravilnəja ətaməd dъnə suvtətпь korpussez, vъd masterskəj suvtətпь siž, medvъ pravilnəja şizis jugytyls, medvъ əvylnez ez vələ ojvylə i s. oz. Sъ ponda, medvъ vydəs etə kernъ pravilnəja, sylə, kin pondas tъrtпь plan şərti uzsə, kolə kuznъ suvtətпь (çerçitпь) plan da kuznъ sijə ləddətпь (razbirajtçypъ). Sъ ponda, medvъ pravilnəja organizujtпь sovhoz lıbo kolxóz, kolə planыs şərti kuznъ ləddətпь ugoddoezliş plossadəsə, pasjypъ tujjez, mesta kəzajstvennəj postrojkaez ponda. Mi stroitam vil socialističeskəj karrez da mədpəv planirujtam vazzesə. Planыs mijanlə

11. ris. Šełskiej mestnoślę plan.

otsalə burzıka ləşətnə ulıçaez da kvartallez, kariş parkkez, tramvaj tujjez.

Medvərgən, ovotona qəloyn planən połzujtçyn puzəmən medkolana. Məvkıda (soznaşelnəj) vojec dolzon plan vəliş kuznə azzınp, kytən kujlənp aslanınp çassəz, kytən protiv-niklən çassəz, sija dolzon uçitəvajtn pə kujləmlis vəgodaesə i ənevəgodaesə. Bədəs etə pozə resitnp sek, kər kuzan połzujtçyn planən.

Globus da karta.

Mu sarsə burzıka da pravilnəjazıka tycçalə globus. Globus, kyz mi tədam,— unaiş cintəmən tycçalə müslis formasə. Globuslən 1 m kuza popereçnikbs 13 millionis içətzək müsls popereçnikşa.

Globus vəvdəras çəritşən poynt polus da lunvıv polus, ekvator, sarız da kəsin. Sarız kraşitşə ləz rəmən. Kəsin kraşitşə bədkod rəmməzən: lazımtinnez kraşitşən zəlonəj rəmən, vələnzək mestaez—çoçkomən, kerəssez-zə tycçaləməs koriçnəvəj kraskaən, kytı remətzəka, kytı jugətzəka.

Globusbs kət i toçnəjəzəka tycçalə mu sarsə, no ne vəd-laın sijən pozə połzujtçyn p. Musə vitaga vılynp ploskəja tycçaləm şərti sija əddən əzət; sijən, tylə müsls şərti sija əddən içət, sə vılynp tycçaləməs (izobrazennoes) loəpə əddən posnitəs, a mukəd podgovnoşses vovşo əzəpə. Səşan globusbs tujə upazıksə kovşə połzujtçyn ploskəj kartaezən.

Bədən mu sarsə pozə tycçavnp i karta vılynp: asvvıv da rıtvıv zınsarrezən. Eta—kək gegrəsa karta, kədnə nımsə aslınp voştisə səşan, tylə bəd kartabs tycçalə mu sarıslış zınsə, kəda połusşan połusə torjətəm səri. Medvə burzıka tədsasnp kartabskət, vizətamə, tylə pozə kaçavnp zınsarrez karta vəliş.

Myj pozə azzınp zınsarrez karta vılynp.

Pondat-kə vizətnp zınsarresə, ti pə vəliş azzat əzət va prostranstvoez: okeannez—Atlanṭika, əzət iivo Ləq da

İndia okeannez. Okeannes kolasınp kujlən p əzyləş kəsin uçastokkez, livo maṭerikkez. Maṭerikkes jukşən p svet torrez vylə. Vizətamə, kyeeməs mu sar vylas eməs svetəslən torres.

Rytvyl zynsaras ojvylşan lvn vylə kysə Amerika; sija sulalə ətaməd kolasınp ətlaaləm kkk toris Ojvyl da Lunvyl Amerikaiş. Mu sariş məd ladoras, asyvvyl zynsaras, kujlə əddən paşkət da sarişən bura vundalən maṭerikovəj massa. Sija jukşə kypəmkə tor vylə. Ojvyl zynsaras kujlə mu sariş medəzət svet tor — **Azla**, rytvylşan sə dypə şibalə avi əzyl, no bura vundalən **Jevropa**. Ojvyl połus gəgər Jevropa, Azla da Ojvyl Amerika kolasınp kujlə Atlantika sariş tor, kəda suşə **Ojvyl połarnəj sarişən**. Jevropa dypən şan lunvylas — **Afrika**, kəda-ryr munə ekvator. Ojvyl ladoras şan Afrikas Jevropa dypən şan jansətəm **Misər sarişən**. Afrika dypən şan asyvvylas, India okean mədətəp, lunvyl zynsaras, kujlə svetiş meduçət tor — **Avstralja**. Medvətəp, lunvyl połus dypən kujlə svetiş lunvyl tor — **Antarktida**.

Myjlə karta vylən kerən p gradusnəj şetka.

Kyz azzyp karta şerti, kyeem mestən mu sar vylas em kyeem livo mu uçastok livo kyeemkə predmet?

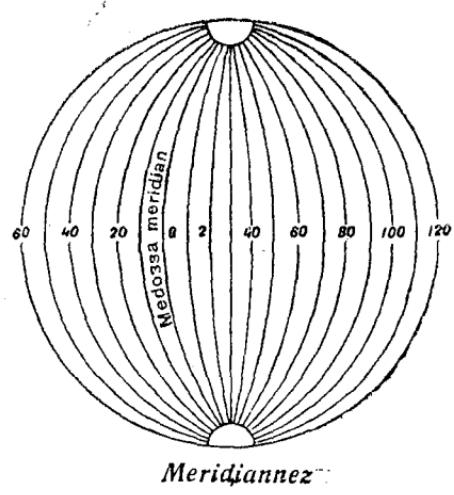
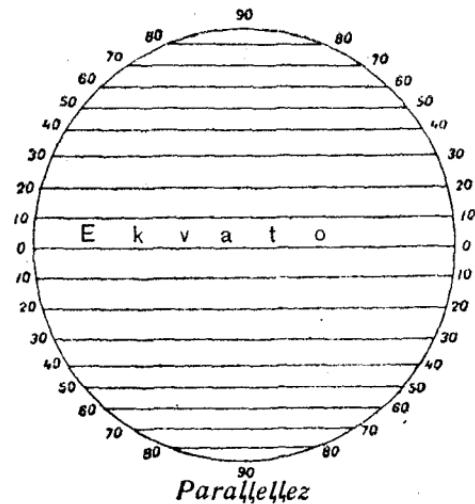
Medvyl azzyp mu sar vylis uçastokkez da torja predmettez, mu sar vylas təd vylən kerşə gradusnəj şetka. Etə şetkasə globus vylən mi vermam risujnə tədalən vizzezən.

Mi tədam, sto ekvatorys połusses dypən şan munə ətyyləna da jukə musə ojvyl da lunvyl zynsarrez vylə. Ekvator şerti mi vermam azzyp, kujlə-ja kyeemkə kerəs, ju, kar i s. 03. ojvyl zynsaryp aly lunvyl zynsaryp. No kolə tədnə toçnəja, ыlynp-ja ekvatorys dypən şan kyeem livo mesta. Eta ponda ekvatorys da połusys kolasınp nuətən p ətaməd dypən şan ətyylənən 89 krug (12 ris.). Nija suşən parallelənəj kruggezən. Kruggez kolasiş mestən suşə paşa gradusən. Paşa gradussesə ləddən p ekvator dypən şan. Ekvator vylas paşa 0 ыzda, a połus vylas — 90 gradus. Zəpəta eta gizşə siž: 90° karta vylas gradus kruggesə nuətən p vyd gradus

Şərəna, a 5 livo 10 gradus şərəna, medvə ena vizzes ez me-sajtçə karta vylas kolan predmettez risujtəm ponda.

Əni mi verdam azzıyp, ың-ja ekvator dylşan q kujlə mesta. Siz, Leningrad kujlə ekvator dylşan as ojvylə 60-ət parallel vylip, Moskva kujlə ekvator dylşan ojvylə 50 da 60 parallel kruggez sərən. Mədənəz sunp, Leningradbs kujlə ojvyl pəstais 60° vylip, a Moskva—ojvyl pəstais 56° vylip.

No medvə azzıyp vəbdən, kütən tu sar vylas kujlə Moskva—, eta eəsə jecə. Mi eəsə dolzonəs azzıyp, kyeəm

12 ris. Parallellez da meridiane.

mestañ parallel krugas sija kujlə. Sə ponda, medvə toçnəja tədnə parallel krug vylip kujlan çutsə, globus vylip i karta vylip polus dylşan polus dylpə nüətşən 360 zynkrug. Nija krestalən ekvatorsə i vəbdəs parallel kruggesə (12 ris.). Ena zynkrugges sunən meridiyanneze n. Kyk ordça meridiyan kolasiş vylpaas sunə kuzə gradusən. Vyd meridiyanls vyd parallel krugkət krestəsə toko əzik çutən, a sijən, kər mi tədam, kyeəm meridiyanls da parallelən kujlə Moskva, mi əddən toçnəja tu sar vylas azzam slyis mestasə.

Parallellesə mi kuzamə-ni ləddən, əni vizətam, kyz ləddişşən meridiyanne. Əzik meridiyan boşə medozza tujə. Sə dylşan i pondətçən ləddən. Medozza meridiyan tujə boşə meridiyan, kəda munə Griniç kar-pyr. Griniçbs kujlə matın

Anglia stołica London d'bışaq. Meridiannesə medożza meridianıbs d'bışaq 180° i asyvvylə i rytvylə şo kıkjatıbs dasəz. Siz-kə, i kuzaıbs ovlə rytvylə da asyvvylə kuza. Griniçsaq asyvvylə kuzaıb Moskva kujlə 38° vılyp, a Leningrad — 30° vılyp.

Zadaçaez. Azzə zınsarrez karta vılış lıbo globus vılış Ojvıv Amerika ətlaaləm stattezlis portovəj kar — Nju-Jork. Sija kujlə Ojvıv Amerikaiş asyvvylə vəreg vılyp Griniçsaq rytvylə kuzaış 74° vılyp da ojvıv paştaiş 40° vılyp. Azzə mıjan asyvvylə portlış Vladivostoklış kuzaşə da paştasə.

Мыјен ңәткодəş geografičeskəj karta da plan.

Geografičeskəj kartabs ne ətkod planıskət sijən, sto sija tıççalə mu vevdərəslis ıvzyt prostranstvoez, a planıbs — ne ıvzyt uçastokkez. Siz, kartaez vılyp tıççaşşə mu sareb vıddı, svetlən vıddıa torrez, pylən gosudarstvoez, oblaşşez lıbo rajonnez. Plan vılyp tıççaşşənə zdaṇdoez, pylən torrez, karrez, sovxożzez, kolxożzez i məd. Kartaezlən mastabvez upaən uçətzəkəş plannes mastabşa. A sijən karta vılyp pozə jecəzək tıççavınə podrobnoşşez, nezəli plan vılyp. Karta vıle peroən suvtətəm çutlənə popereçnikəs, ətik santimetrayb 15 km mastab kostə, loə $\frac{3}{4}$ km ızda. Sizkə, kycəmət-vy mi vəsnitik viz karta vılyp eg nuətə, sija loas unaş paşkützək nezzət sorokkezşa, tuijjezşa, nejki nezzət ıvvezəsa. Uçıtık mastaba kartaez vılyp nejki karrez loənə əddən uçıtıkəş, medvə pozis nijə tıççavınə. Sijən pijə tıççaləm ponda ətkazitçənə mastabıbs d'bıniş da ryrtənə uslovnəj passez. Kartabslən kyz i planlən, eməş aslas uslonəj passez da kraskaez. Juez karta vılyp pasjişşənə çukyla şəd vizzezən, karrez — gəglənokkezən. Sarız, lazımtinnez, kerəssez i məd. kartaez vılyp pasjişşənə vıddıq kraskaezən, kyz vəli viştaləm-nı globus jılış gizəm kostə.

Byd geografičeskəj karta vılyp nuətənə gradusnəj şetka vizzez, parallellez da meridiannez, da nı vılyp suvtətənə paşa da kuza gradussez. Plaınez vılyp gradusnəj vizzes oz nuətşə.

Kartaez planneskət ne etkodəs eəsə siyən, əsər inja rıoskəj
lis vəlyp təççaləpənə mu sariş səcəm əzət uçastokkez, suam
məterikkez, kədna vəlyp tədalə təyslən vərukloşbs. Plan-
nezzə təççaləpənə seçəm içət uçastokkez, kədna vəlyp mu
sarşlən vərukloşbs vovşo oz tədav.

Мыjlə çertitşənə kartaez.

Kartaezlən cəlləz unaəş. Stranais prirodakət tədsasəm
ponda karta vylə çerçitəpə sarizzez, kəsinnez, juez, kerəssez
i s. oз. Seçəm kartaez suşəpə fiziçeskəjjəzən. Kartaez,
kədna vəlyp glavnəj fiziçeskəj javlənpoezşa şətəma kytən k्�ye-
cəm promyşlennoş da şəlskəj kəzajstvo, suşəpə ekonomi-
çeskəjjəzən. Eməş i vojennəj kartaez, kədna vəlyp təç-
çaləmas vojennəj znaçenqo predmettez. Eta — vojenno-topo-
grafiçeskəj kartaez. Medvətən, eməş kartaez, kədna vəlyp
təççaləm, kytən da k्�yeem gosudarstvoezi kujləpə.

К्�yeem mestaezən mu vevdəras kujləpə SSSR da glavnəjzək kapitalistiçeskəj go- sudarstvoezi.

Eta kniga berdə şətəm karta vlyiş ti azzat, sto SSSR-ıs
zañimajtə Jevropais ašvvv v torsə da Azialış
və dən ojuv v zənsə. Mukəd gosudastvoezi kolasən
SSSR-ıs medəzət gosudarstvo. Sija zañimajtə mu sar vlyip
olan kəsiniş $\frac{1}{6}$ tor. Eta əddən əzət paşkətin vlyip SSSR-iş
uzalişsez kommunistiçeskəj partia da sə vozə Staļin jort
veşkətləm uvtən stroitəpə socializm.

Əni vizətam, kytən kujləpə glavnəj kapitalistiçeskəj go-
sudarstvoezi. Rətvən zənsaras Ojuv Amerika məterik vlyip
kujləpə **Ojuvamerikanskəj ətlaaləm stattez**. Ašvvv v zən-
saras Jevropa rətvən bəreggez dənpi əzət ostrov vlyip
kujlə **Anglia**. Jevropa məterikliş Rətvən torsə zañimajtə
Francia. Sə dənşən ašvvvə Centrałnəj Jevropa vlyip kujlə
Germanja. Ašvvv v zənsaras, Ašvvv v Azia bəreggez də-

иып, японскәй өстровvez вулып, күлә **Япония**. Мигън ена — главнәјзък империалистическәй gosudarstvoezi. Нижәп veşkәtlәпь kapitalissez, kәdна eksploaṭirujtәnъ гавоçәjjezәs да kresssa-naәs да grabitәnъ zakvaṭitәm koloniaez. Anglia eksploaṭirujtә inđiaәs, kәda sylәn medъzъt kolonia. Indiaлs kujlә Azia lunu-
vlyп. Francia eksploaṭirujtә çutli ne въdsәn Afrikaliş Oj-
rityvъvse i s. oz. Kapitalističeskәj stranaes pesşәnъ etamәd
kolasып, medвъ tәdpәv jansәtnъ mirsә, no nylen burzu-
ziaлs, kәda gosudarstvennәj vlaşsә viзә aslas kип, kъz әтиk,
şinnas oz аzzъ mijanlış Sojuzsә, kәda pýrkezә vasәtis aslas
stranais eksploaṭirujtәmsә. Mijan Sojuzlәn olәmъs lovja pri-
meren loә sylә, kъz kapitalističeskәj stranaeziş uzalişsez dol-
zonәs kütсъnъ aslanъs burzuazia berdә, medвъ pýrkezә mez-
dişnъ ekploataciaiş.

III. MU KORA.

Mu sarlən kuim vevtəs.

Mu sarlıslən vevdərəs vevtışəm çorxt vevtəsən. Kyeemkə tor va vevtəsən, kyeemkə tor myççisə kyz kəsin. Eta vevtəssə mu sarlıs vbd ladorşan vevtışəm vozduşnəj vevtəsən, libo atmosferən. Vozduşnəj vevtəsəslən əddən ızılt znaçenno mu sar vylən sonyt, kəzət, təvvəz da zerrez jukəmən: mədənəz-kə sonyt, vozduşnəj vevtəsəslən əddən ızılt znaçennoys mu sar vylən klimat jukəmən (rospredeleñnoyn).

Oz təd nəkin toçnəja, tyl vyləna vozduşnəj vevtəsəslən graniçaes. Eta jılış pozə baitnə toko niya javlennoez şərti, kədnə mi azzamə, kədnə myççaşən s lən medvylis slojjezas. Siz, mi tədam, sto ojvən şijannoes, kədnə aslanys'jugjaləmən jugdətən ojvən stanaeziş ojjesə, ovlenərə mu vevdəras 500, neñki 700 km vylənpayn.

Myjış teçəma mulən çorxt vevtəs.

Mu sarlıslən çorxt vevtəsəs teçəma siž susan kerəs porodaeziş. Kerəs porodaezas pırənə: pesək, şoj izvesnak, mramor, granit i s. oz. Eəka ovla siž, sto kerəs porodaez teçəmaş çeredujtçan slojjezən. Enə çeredujtçan slojjesə pozə azzıvnə kyras pokattezən da juən kyrətəm bereggezis. Səcəm sloistəj porodaez ovlenər libo rıskytəş libo izjaəs. Niya susənə pukşəsa ezen (osadoçnəjjiezən). Niya sogmisi vais pukşəmən. Vaş şəras nəvətə posni pesək da il, kədnə sviş pukşənər va pıdəsə. Sola vais, kər sija pakmə, vermə pukşənər

sov. Pukşəsa porodaez vermənən sogmənən sızə i vozduxiş, kər pəltiş təv voştə da nəvətə çastə əddən ыльна da pukşətə uçətik mu torokkesə kəz uçitik busokkez.

Mədik kerəs porodaez kujlənən qesloistəj ьзыт massaezən. Ena izja porodaez upazıksə sogmənən posni livo ьзыт kristallez ətlalaşəmşan, sijən niya i suşənən massivno-kristalliceskəj porodaezən. Nə dənən pərə, suam, granit.

Medvə vezərtnı, kəz sogmisi massivno-kristalliceskəj porodaez, kolə tədnı kyeəm sostojaṇpoyn ovlənən mu sarlən pərəkiş torrez.

Kyeəm sostojaṇpoyn mu sar pərəkiş kujlənən vessestvoez.

Vazən-ni vəli kazaləmaş, sto pədən saxtaezən tıvəslən pədənzyk slojjes loənən şo sonätzəkəş i sonätzəkəş. Tədənəkə, kəz levə mu slojjezlən sonätzəs pədənzyka pərikə, uçonəjjes ləddəmaş, sto mu pərəkas $80 - 100\ km$ pədənpaşa sulalə seçəm zar, kəda dərti vədəs kerəs porodaez dolzonəş səvnən Sizkə loə, kər mu sarıslən popereg kyzas əddən ьзыт ($13\ şurs\ km$), eta şərti tıvəslən çorxt vevdərəs (korkas) əddən vəsnişik. $80 - 100\ km$ pədənpaşa sələm kerəs porodaez əddən liçkəməş, niyə nügəstə tıvəslən çorxt korka şəkyləs. Sijən niya i eməş kəz zənkizer (poluzidkəj) ləkalan massa-kodəş. Eta ləkalan kaşitçəm massas suşə magmaen.

Kəz sogmənən massivno-kristalliceskəj porodaez.

Kər magmas mu kora potəminnezət da prostəj mestaezət levə matəzək mu vevdər dənə, sija zagvub pondətçə sajkavnu. Sek sviş torjətçənən vədkod sostava kristallez da sogmə massivno-kristalliceskəj kerəs poroda. Siz, zagvub mu koraas sajkalikə sogmis granit. Granitən sogməma ətamədkət ləkəşəm ştoklokod kvarc kristalikkeziş, jugut, suçkəptədalana livo şəd şluda plastinkaeziş da rozovəj livo şera ьв spat tuşokkeziş.

Kerəs porodaezlən zugaləm.

Iz porodaez kolasınp granit ləddisə medçorıxtən. No kad çulaləmən şozə sija zugalə. Kər granitəs sondi jugərrezən sontikə sonalə, sija, kəz i vədəs mədik təloez, paşkalə. No kvarcən, sludalən da əv spatlən tuşokkes sonaləmşanças paşkalənən qəətməz. Sijən pı kolasınp loənən sejokkez. Sajkalikə si3-zə qəətməz zmitçənən tuşokkes. Eta vəra-zə vajətə sejokkez sogməm dənə. Iz sejokkezas-kə sedas va, kəda kəzaltız kostakynmas, paşkalə əddən əzət vypən. Granitəs kişə sostavnəj torrez vylə.

Vabs i mədənəz zugdə iz porodaeşə, kədnaiş sogməm kəsi-pıs. Sija mu korais una vessestvoe kizertə, suam,sov, gips i s. oз. Vaňn kizertçəm (rastvoritçəm) vessestvoes dejstvu-jtənən kerəs porodaez vylə i vezənən nılış sostavşə; suam, əv pat da sluda vezşənən şoјə.

Siz, iz porodaez zugalənən ʃivo, kəz vaitənə, təvzəpə. Nılış sogmənən rəskət porodaez, suam, pesək da şoj.

Kəz va da təv vezənən mi vevdərsə.

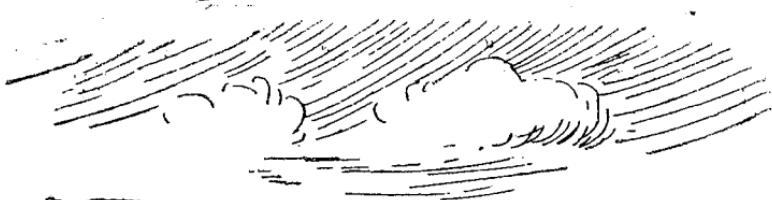
Rəskət porodaez unazıksə ozə ovlə nija mestaezən, kytən sogmisə. Niјə vaes kərətənə. Kolə toko tıppə əzət zerlə, medvə mi vevdəras va kotərtəmşən sogmisə kərətəmin-nez. Kərətəminnez vermasə paşkaun pırdınp kbrassezə (13 ris.). Siz-zə mi vevdərsə kərətənə i lım vaez.

Esa əddənək kəsin vevdərsə kərətənə juez. Ju vabs nə-vətə gudıg, ju pıdəs kužas tarəvtə pesək, a perxtə viziblikə nejki izzez. Sizkə, jueş ləşətənə (mişkalənə) asılpıs rusloez, a una vekkez vərti garjənə dolınaez da usselloez, kədına pıdəs kuža nija kotərtənə əni (14 da 15 ris.). Eməş stranaez, kytən etəəm pırdınp kərətəminnez mi vevdərsə jansətisə torja ploskəj jyla vılyinnes suşənə „stolovəj“ kerəssezen.

Seçəm-zə iz mi vevdəras kerənə lım da jy. Vılynp kerəs jy vvezən lımtəs gozumnas oz səvly. Krut kerəs dorreziş vuzdə sija kəz lavina (16 ris.). Etəəm lavinaes aslanıb tui

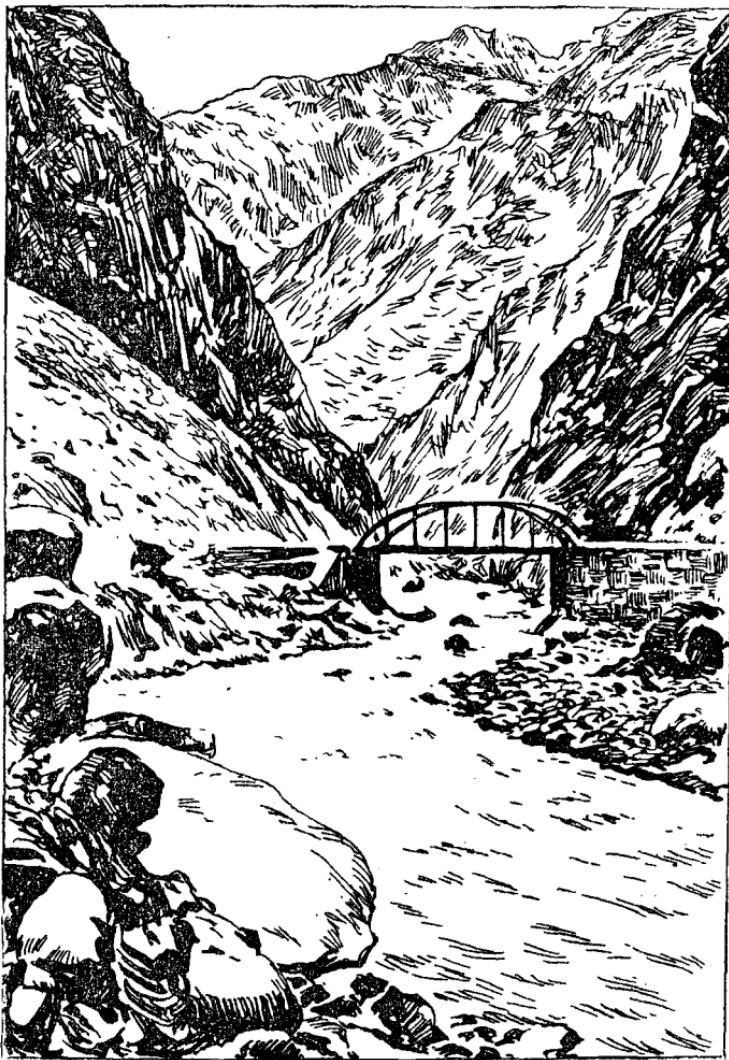
13 ris. Kbras.

14 ris. Ju dolina.

въльп пәвәтәпь postrojkaez, ҹегләләпь рuez, șәрань къскәпь iz гъвбаез. Лът вуздәммес otsalәпь zugdьпь kerәssesә.

Setçin, кътен лътъс oz vermь це съвпь, це вуздъпь, sija әкшә i aslas șәкъташаң рәгә јә. Јь, къз var һivo asphalt, oz әстъ assis

15 ris. Kavkaz kerәsseзып Darjal ussezzo. Terek ju.

сорътә i vermә paškavпь. Sijәn jъbs kerәssez vъvshaң ыскәвтә zagvъv, kъз jъ kъvvezәп. Niжа гүшәпь lednikkezәп (17 ris.). Кәзүт oblaşsezып jъbs vevtә въдса stranaez. Siз, jъ vevtәs uvtъn kujla ostrov Grenlandia da lunvъv материк Antarctica. Lednikkыs vessikas әddәп șакътнас jmu veydәrsә zugdә,

izzez pərtə pesəkə da şojə i volkətə müssliş ղevołkъt mestaesə.

Təv siżə vezə mu vevdərsə; sija nəvətə bus da pesək. Pesəka oblaşsezən, suam, sariżżez da juez pesəka bereggez vylən, a siżə pustęqaezən, sija əklə pesəksə əzət müsssezə livo

16 ris. Lavina.

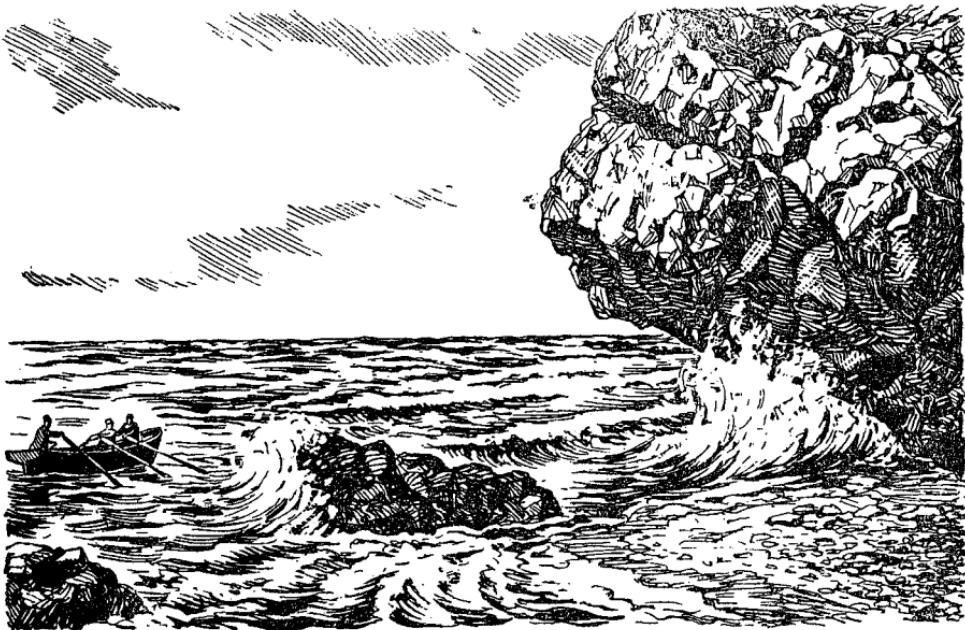
quna eza. Pustęqaezən pylən formałs podkov-kod, nija'suşənъ varxanaezən (36 ris.).

Mu vevdərsə vezə i sariż. Sariż vavves vynən vartənъ krut bereggezə. Sariż vartəmbs zugdə nełki izja skalaez (18 ris.)

Pesəkəs da şojsə, kədnə petkətənъ sariżas juez, pukşənъ sariż pədəsə. Pesəkəs pukşə matəzək bereg dənə, şojsə dyrzək vişə va vylas gudyrakodən i pukşə łyəzək bereggez dənşaças.

17 ris. Lədənik, kəda əildə dolina. Dolina pədəsən jü, kerəs pokat-tezas çuklaşəm tuj.

18 ris. Sarıslən vartanin, kəda zugdə skalaez.

Siž una vekkez şərəna əkşə sarız pədəsən kəz slojjezən pəsək da şoj. Oşta okeanə ne pesək, ne şoj oz nuətşə. Setçin sarız pədəsas pukşən millarddezən rakovinkaez, kuləm uçıtkı sarız zəvotnəjjez da bədmassez, kədna olənə okean vaezən. Siž millionnez vo bərti sarız pədəsən sogmən kəz slojjezən mev da izvestnək. Seeəm slojjesə pozə azzıvnp una mestaeziş kəsinas: kerəs, kbras da ju bereg pokattezən. Kəz-zə niya sedisə kəsin vylas? Niya lebisə da loisə kəsinən səşan, tylə mu sarıslən pəekiş vynnez vlijanqnoen vessis mu korabs.

Къз vestaşə mu kora.

Mi tədam-nı, mu korabs uvtyp kujlə magma, kañitçəm zənkizəra livo ləkalana, kəz sontəm vosk, massa. Mu koralən torja uçastokkez vermən livo pədənə lezçənə etə qeybt massaə livo, naovorot, petnə sviş. Etə ovla səşan, tylə şəkəltəaş mu sar koralən uçastokkez. Kerəs porodaez vədkod vaezən kyrətəmşən da sarızə pəvətəmşən kyeəmkə tor maşeriklən vermas prossavnp, ionə koknitzbən da petnə piş massabs vevdərə. Maşerik vylən sogmən lednik vəra vermas sijə şəkətnas pıtgənən syləm magma massa pəekas. Siž kəsin vevdəras loənə gərppez, kədnə vətə sarız; ovla i vərən, kər mədik mestaezən sarız pədəsəs lebtişə, a sarız mestaaş loə kəsin. I vylış, una mestaezən kazaləmaş, sto sarız bereggəs zagvən lebtişən livo lezçisənə. Şəd sarızlən bereggəz mukəd mestaezən siž lezçisəmaş, sto vazşa karrezlən kişşəminnez loəmaş va uvtyp. Bərən, Leningrad dənşan ojvylə sarız bereggəs Balçij sarızlən zagvən lebənə (vonas 1 sm vyləna).

Mu koralən uçastokkez siž-zə zagvən vermən i vestaşnp ətik livo mədik ladorə, etə dırni niya pırgəstənə soşednəj uçastokkez vylə. Mu korabs etaşan morsitçə da kerə çukyrrez (skladkaez). Çukyrrez loənə siszə i səşan, sto mu sarıslən pəekiş torres sajkavlisə i sajkalənə, a sijən i zmítçənə. Etaşan müslən çorxt vevtəsəs (oboloçkaabs) kərşə i loənə çukyrrez. Siž zagvən, ne ətik million vo şərəna sogmən kerəs xrevjottez

(19 ris.). Kerəs xrevjottez kolassı kujlənə lazmaləmmez. Nişa suşənə podołnəj kerəsa dolinaezən.

Sər Jevropaın sülalənə Alpijskəj kerəssez. Nişa vətəne kerəs çukyrrezlən ləzzəz. Kaspıj da Şəd sarızzəz kolassı kışşənə Kavkaz kerəssez; nişa sişzə arkməmaş kışşan çukyra kerəssez ləzzəziş, pı kolassı kujlənə prodołnəj dolinaez.

19 ris. Çukyra kerəssez.

Kerəssez vəvşan vizvətan sorokkez kığıtənən pılış pokat-tesə da kerənən popereçnəj dolinaez. Setçin, kütən kırnan pokatıslən popereçnəj dağınəs ətlaasənə, kerəs xrevjottes kerənən xrevjottezliş lazmaləm, ləbo kerəs perevallez; pı vylət oğrıs nuətənən kərttijjez. Kavkazın glavnəj xrevjot vylən kujlə siş suan **Kresta pepeval**, kəda kuza nuətəma **Vojenno-gruzinskəj** tuj. Sija jitə Ojvən Kavkazsə Kavkazsajkət.

Una çukyra kerəssez eməş Sər Azıaın. Niş medvilyən kerəsses — **Taq-Şaŋ** da **Gimalaj**. Mu vylas medkuz çukyra kerəsa xrovjot kışşə ojvəvşan lunvylə Ojvən da Lunvyl Amerikaez rytvən bereg kuza. Ena kerəsses suşənə **Kordil-jerezən**.

Mu kora vestaşıkə sija mukəd mestaezas əddən vura zmitçə da nuzalə. Ena mestaezyn mu slojjes orlaşənə da loənə potəminnez.

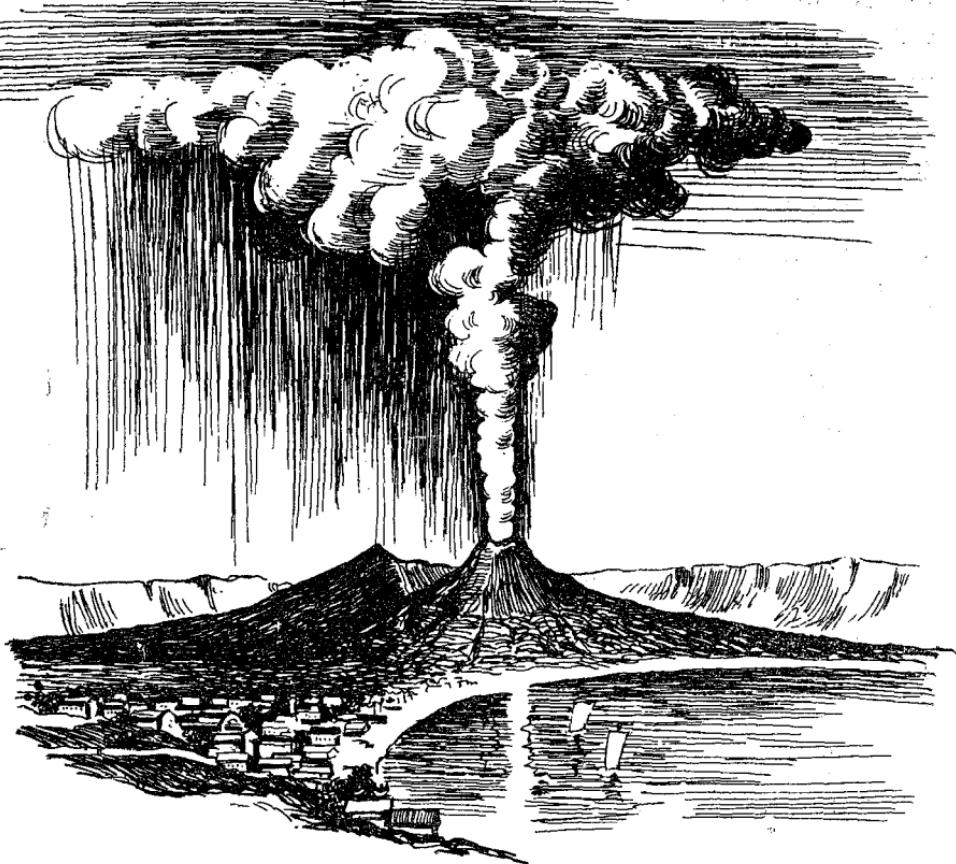
Potəminnezas mu korabs pukşə i sogmənər orəminnez (ovtuvvez) da provallez. Siz, Krym kerəssezlən kerəs çukyr lunvıv pokatış ne ətik vek şərna pukşıvlis da lezçis Şəd sarız vaezə. Lois krut orəmin — Krymlən lunvıv bəregdor.

Muzegaləmməz.

Kər mu korabszagıvı vestaşə, sek kadiş kadə ovlənə rezkəj da vına zegnətəmməz (tolçokkez), muzegaləmməz. Seeəm muzegaləmmeslən mukəd kadə em zugdan vınp. Muzegaləm kosta mu vevdəras loənər pədən potəminnez, kişənər kerəsse, zugalənər postrojkaez. Medvərja voezə medəvət muzegaləməs vəli Japonıaın — 1923 voə. Eta strasnəj muzegaləməs zugdis vit kar, nə kolasınp i Japonialiş stoliça Tokio. Muzegaləm kosta vijis olişsər kəkşo şurşşa unazık da zənmillon mort vəlisə rəqitəməs. Nemtəg kojisə kək millon mort.

Myj seeəməs vulkannez.

Mukəd mestaezyn mu kora potəminnezət sə vevdərə petənər mu sar pəkiş torreznən syləm massaez. Petən mesta dənən nija kerənər konuskod kerəsse gərən livo kraṭerən jılas. Seeəm kerəsse suşənər vulkannezen. Vulkan kraṭerrezis nə iżverzenən kosta petə-kişə syləm magma, livo lava, də mezdətçənər va parrez, kədnə eməs lavaas. Va parrez kütənər lavaşlış vərzgiesə, kədnə vozduxas kənətənər vulkan pəimə, kəda usə mu vylə. Parres əkşənər əzət kəmərrezə, kədnaiş munənər dugdəvtəg zerrez. Zerəs sorlaşə pəimnas, i eta vulkan içeskəj naṭış perxta viziblə vulkan pokatbezət. Vulkan izverzenənes əzət bedsviaezez kerənər matənər olış oṭirlə. Lava sorrez vədsən vətənər vulkan gəğərsə da vədəs sotənər aslanıns tuij vylış. Vətənər əvvəz, derevənəzez i karrez ena vulkan içeskəj naṭsorres. Medvərja nişə vermas tərtənər vulkan pəim.

20 ris. İtalyań Vezuvij vulkan.

Vulkannez, kədna çastə livo kadiş kadə izvergajtçənə, suşənəq dejstvujtannezən. OŃir pameşen eməş i seceəm vulkannez, kədna oz dejstvujtə, nija suşənəq kusəmməzən. No mukəd kosta kusəm vulkanes vilis pondənəq izavnə. Appenin kazyn em dejstvujtan vulkan **Vezuvij**. Mijan aziatskəj kəzən Kəmçatkən una eməş vulkannez, nə kolasiş daskuim dejstvujanaəş. Kəmçatkaiş medbəzət vulkanı — vevitəm vekşa łytnən **Kluçcovskəj sopka** — lebtisə *5 km* výlyna. Medvylən Kavkaz jyvvez — **Ełbrus** da **Kazbek** — kusəm vulkannez.

Къеəməş ovlənərovninaez.

Rovnəj mu vevdər suşə rovninaən. Vovşo ploskəj rovninaez jecə ovlənə. Unazıksə nija vevitəməş výlynninnezən, livo

тъссеzən. Rovninaez ovlənъ lazmytəş i výlynpəş. Mu vevdərlən výlynpas merajtçə okean uroveňşan. Rovninaez-kə kujlə sariž uroveň vevdərən 200 m-şa ne výlynpzyk, sija suşə lazmytinən. Lazmytinəs kartaez výlyn, kъz mi tədam-ni, pasjişə zəlonəj kraskaen.

Azzə karta výlyn asyvnyv-jevropejskəj da rýtvyn-şibir-skəj lazmytinnez. Mijan Sojuznija as uvtanys voştən pətəriaiş ъzbt tor.

Rovninaez-kə sariž uroveň vevdərən 200 m-şa výlynpzyk, sija suşə ploskəj kerəsainən. Paşkət ploskəj kerəsainnez kujlənъ Centralnəj Aziaen setçiniş kerəs xhevjottez kolasyen.

Къеəm bogatstvoez kujlənъ mu pъekyn.

Mu pъekyn una kujlənъ mort ponda połzaa sedtəssez. Aslas kəzajstvennəj izyn mort polzuitçə izən, pesəkən, şojən. Mu pъekys sylə şetə mineralnəj lontisan — izsom da neft. Setçin-zə sija azzə kolan metallez.

Połzaa sedtəssez kolasiş narodnəj kəzajstvoyn ъzlyzkyk znaçenno vizənъ kərt, izsom, neft da rəma metallez, əddən-zıksə mid.

Vizətam karta výlyn, kъz ena połzaa sedtəssez juksənъ mu sar výlas.

Azzam karta výlyn ъzlyzkyk kujişsəz kərt rudaliş.

Kərt ruda bogatstvoeznas SSSR-ъs miras vizə pervəj mesta.

Jevropaas kərt ruda zapassez kujlənъ Franciaen, Rýtvyn Germaniaen da Angliaen. Amerikaen əddən ъzbt zapassez kərt rudalən kujlənъ Ojvyn Amerika ətlaaləm stattezyn. Kərt ruda bogatstvoez şərti SAS8-ez sulalənъ mədik mestaeln. Una kərt rudaas Aziaen.— Kitajen da İndiaen.

Azzam karta výlyn kərt rudaliş da izsomliş bogatzkyk kujlassesə.

Izsom bogatstvoen SSSR-ъs vizə pervəj mestaez kolasiş ətik mesta.

Jevropaas izsombs unazıksə kujlə Germaniaen da Angli-

аъп. Izsomnas medvogatəj stranaen loənъ Ojvъvamerikanskəj stattez. Nъ kиn miras izsom zapasseziş zъpъs.

Una izsom zapassez Ojvъv Kitajъn.

Nefť kujlan mestaeznas SSSR-ъs siz-zə əddən bogat.

Amerikaen neftъs kujlə Ətlaaləm stattezъn, Amerika səriş toras da Lunvъv Amerika ojvylas.

Ojvъv Amerikaen mid kujlassesz — miren medvogatəjəs.

Mida mestaes əddən unaəş eməs i SSSR-ъn.

IV. OKEANNEZ, SARI33EZ , JUEZ DA TBEZ.

Sari3 da kəsin.

Vizətəv kerə zynbarrez karta vylə, i ti koknita kazalat, sto kəsin şərti sari3bs as uvtas boştə mu vevdərsə unazık. Ləddəmaş: sari3 vevdərbs mu sar vylas çut ne kuimis əzətzək vydəs kəsin vevdərbsşa.

Grañica, kəda jansətə sari3sə da kəsinsə, susə və reg vizən. Vizətəv-kə vəreg vizə Jevpaliş da mədik məterikkezliş, suam, Afrikaliş livo Amerikaliş, koknita kazalan, sto Jevpolyaslən sija əddənzək çuklaşəma livo, kyz baitən, əddənzək zoraməma (razvitəjzək), ənezelı mədik məterikkezlən.

Vizətamə, kycəm formaez eməs bereg vizəslən. Kəsin uçastok-kə nuzaləma sari3ə, sija susə kəzən. Suam, lunvyl Jevpolyapn Musər sari3ə nuzaləma sapog formaa **Appenin** kəz, kəda vylən kuylə əzət gosudarstvoez kolasiş ətik gosudarstvo — Italia.

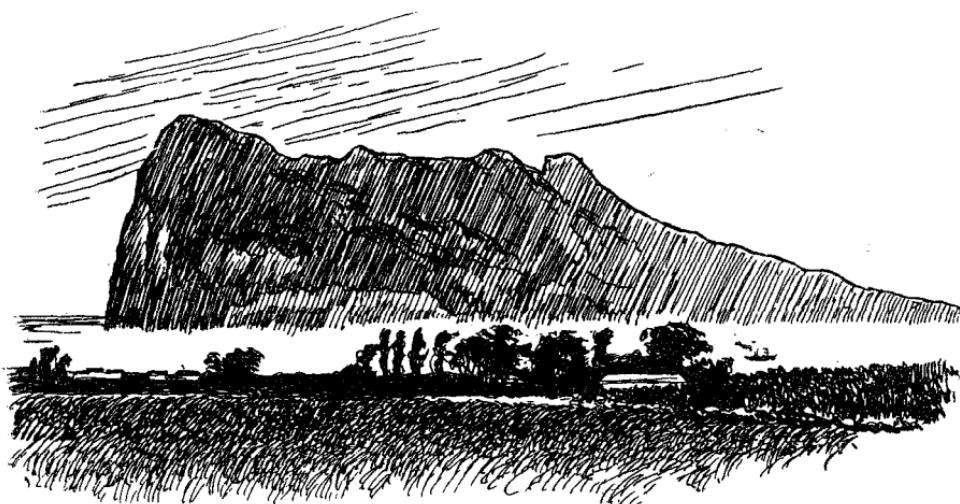
SSSR lunvylən Şəd sari3ə rylə **Krymskəj** kəz, livo, kyz ryl suənə, Krym. Krymskəj kyzbs ojvylas məterikskət ətləasə veknişik mu polosaokən — pere sejokən. Eta — **Perekopskəj peresejok**. Perekopas 1920 vo nojav təlişə Gərd armia gerocişeskəja pessəmən orətis vranelevskəj çöckom front da rez-paz keris SSSR-yn medbərja poz çöckomməzlis Krymən.

Krut berega nezzət kəzzəz, kədnə tulən rylən sari3ə, susənə məssəzən.

Kəsinə ryləm okean torrez sogmətənən ryeķiş sari33ez. Jevpolyapn ryeķiş sari33ezən loənə: **Baltij** sari3, **Musər** sari3, **Şəd** sari3 da **Azov** sari3. Amerika, Azia da Jevpolya kolasınp

kujlan, poçti vevtəm omən jyezən, **Ojvъv Połarnəj sariž SSSR**
ojvъv bereggez dъnъn sogmətə **Çoçkom sariž.**

Kər maṭerikas (kəsinas) ryrə sarižlən neyzət tor — mi su-am sijə kurjaən. Siž **Finskəj kurja** loə Baltij sariž torən. Seti sariž tujən Leningrad vovlisə mədik gosudarstvoezkət. Neyzət kurjaez suşən vuxtaezən. Buxtaezas oz pavkə sariž gъes (valles), a sijən nijs loən' udobnəjəs da spokojnəjəs sa-riz sudnoez sulaləm ponda. **Şevastopol vuxtaen,** kəda ryrə Krymskəj kəzə, sulalə Şəd sarižis mijan gərd flotlən baza.

21 ris. Gibraltarskəj proliv. Jevropa vəreg vulyıp Gibraltar skala.

Jevropa lunrtyvъv koñec dъnъn Musər sariž ətlaasə Atlantika akeankət. Eta ətlaasəminəs kъz vytə sarižslən vekniçik vorota, kəda jansətə Jevropasə Afrika dъniş. Seeəm veknit proxoddes, kədəna ətlaalən' sariżzesə, suşən' sariž proliv-vezən. Prolivəs, kəda ətlaalə Musər sariżsə Atlantika oke-ankət, suşə **Gibraltar prolivən.**

Къеəməs ovlən' ostrovvez.

Sariž vaez sərъn kəsinəs ovlə netoko ızyt maṭerikkezən no i una ostrovvezən. Ostrovən suşə kəsin uçastok, kəda vyd ladorşaq kъeəvtəma (gəgərtəm) vaən. Ostrovves maṭerikkez-kət neətkodəs sijən, sto nijs ız dananəs uçətzəkəs. Meduçət

maṭerik — Avstsrålja. Sija kuimiş da зыпіш ызытък medъzъt, Grenlandia ostrovşa. Grenlandiaas kujlə Ojvъv Amerika dъnşaṇ ojvъv ladorъn.

Maṭerikkez kъeəvtəmaş ызъt da uçet ostrovvezən. Jevropań medъzъt, **Velikobritania** ostrov vъlyp, kъz ti tədatə-ni, kujlə Anglia.

Ne soça ostrovves kujlənъ gruppaezən. Azia asyvvъv bereggez dъnpat **Japońia** ostrovvez gruppа vъlyp kujlə impe-rialističeskaj Japońia.

Ostrovvez, kədна kujlənъ maṭen maṭerikъs gəgər, suşənъ maṭerikovəjjiezən; nija maṭerikъskət jansətəmaş ղеръdъn sari-zən. Nъ sajnъ sariž pъdəsəs krut pokatən lezcişə ызъt pъdъ-naezəz. Siżkə, ena ostrovves kujlənъ maṭerikъskət kъz въ ətik fundament vъlyp. Əddən vazsa kaddezə, ne ətik şo millon vo-osti, nija vəlisə etlaaləməs maṭerikkeskət. Kəsin lazmytinnesə sarižsъ zagvъv vətis, vъlyp-zə uçastokkez kołçcisə kъz maṭerikovəj ostrovvez. Maṭerikovəj ostrovvezlən mu kora strojen-nyos, zъvotnəjjiez da vъdmassez seeəməs-zə, kъeəməs i ordça maṭerik vъlyp.

No eməs i seeəm ostrovvez, kədна çapkaləmaş maṭerikъs dъnşaṇ ылə paşkъt okeannezas. Nija suşənъ okeaničeskaj ostrovvezən. Ne soça nija sariž puçinaeziş lebtışənъ kerəssezen. Seeəm ostrovves sogmisə vulkannezşan, kədна vəvlisə sariž-zez pъdəssezyn. Una nъ kolasiş loənъ pristaŋqezən (bazaezən) torgujiş da vojennəj koravbez ponda, kədна krestavlənъ okeannesə. Velikəj okeanъp ojvъv toras, ojvъv Amerika da Azia kolasыn зып tuj vъlas, 20° ojvъv paştayn da Griniç dъn-şaṇ 155° rytvъv kuzaṇ kujlənъ **Gavaj ostrovvez**. Nija Ojvъv Amerika etlaaləm stattezlən loənъ nъ vojennəj flotlə ызъt opornəj-punktən.

Vъlyp okeaničeskaj ostrovvezşa, okeanas çapkaləmaş una uçiṭik ostrovokkez, kədна lazmyta lebtışənъ sariž uroven vev-dəras. Unazъk nыlən formaśs kolçokod, kəda rъeckъn kujlə ղerъdъn tъok, suşə lagunaən. Ena ostrovves suşənъ korall-lovəjjiezən (22 ris.). Sogmisə nija əddən una əksəm nev-zət sariž zъvotnəj — korallez — izvestkovəj skeletteziş. Korallez

22 ris. Korallovəj ostrov.

vermən ovnı toko sariçış sonıt vahı, niya şeñitçən əddən ızıt massaezən da olən vərətçətgə. Kuləm vərəyən niya koñən assinəs skelettesə, kədna vylən çuzən da paşkalən vərja pokoleñnoez. Siz lebən sariç vevdərən korallovəj postrojkaez. Sogməm korallovəj ostrovvez vylə sariç vaez vajən vədkod vədmassezliş kəzəs, nı kolasınlı kokosovəj pañmaliş ərekkez. Ena kəzəssezşaŋ korallovəj ostrovvez vylas pondə ovnı vədkod vədmassəs.

Okeannezlən da sariçzezlən kyz tujjezlən znaçenqo.

Okeannez da sariçzez myççaşən kyz omən vaa vevdər. Sı kuza vermən vovlışnı ətamədnıskət medyliş stranaez. Sariçzez vylət vetləməs suvtə unaen dontəmzəka, nezelı kəsin vylən medusoversenstvujtəm tujjez vylət — kərttujjez vylət sijen sariçzez vylət vetlən nı əddən una sudnoez, kədna kəskalən ızıt massaezən tovar da una millonnezən passazırrez.

Mortıs ne srazu pondis vetlən sariçzez kuza kyz tujjez kuza. Vazşa kaddezə aslas sınan sudnoez vylən sija ez vermə bereggez dınsaŋ ılä vetlən. No kəzajstvo zoraləm şərna ızdısə i stranaez kolasınlı torgujtan snoseñnoez. Otır velalisə stroitnı ızıt da nəpərlaşan (ustojçivəj) korabvez, a sariç kuza ujalişsez pondisə petavn paşkət okeanə.

Siz, 1492 voə Kolumb oştis Amerika, a 1519 — 1522 voezə, kъz mi tədəmə-nı, Magellan munis mu gəgər omən. Nə vədsən sarişnas, kъz tujən, pondisə polüjtçü p XIX vek pondətçikə, kər sariş sudnoez vətləmə rərtisə parlış vən.

Imperialistischeskəj stranaez pessənə sariş tujjez vəlyən gospodstvujtəm ponda, kədnə vizənə mirovəj znaçenqo. Siz, Gibraltar proliv-pyr munə sariş vaznəj tuj, kəda kuşa vətlənə əddən una sudnoez vədəs stranezlən. Medvə gospodstvujtəp eta proliv vəlyən, Anglia as uvtas boştis jevropejskəj vəreg vəliş gibraltarskəj skala da sə vəlyən stroitis vəna krepoş (vizət 21 ris.).

Əni karta vəlyən azzam **Suəc peresejok**, kəda ətlaalə Azia Afrikakət. Eta pesejokbə garjəma; sylə popereg munə sariş Suəc kanal. Eta kanalbə ətlaalə Musər sariş Gərd sarişkət; Gərd sarişbə loə India okean kurjaən. Eta kanalbə çintə Jevropaşan Aziaə munan tujsə, oزək kəda munis toko Afrika gəgərtəmən. Suəc kanalbə kət i ləddiqə mezdunarodnəjən, no vəliş-zə sija imperialistischeskəj Anglia kiňn.

Ətlaaləm stattez mədənə gospodstvujtəp sariş tujjeznas əzət okeanınp da Atlantika okeanınp. Eta ponda nija garjisə kanal **Panama peresejokbə**, kəda ətlaalə Ojuv da Lunvən Amerika. Etən nija Attlanṭika Okeanşan əzət okeanə tujsə zəndətisə şurs kilometraən, oزək kəda munis Lunvən Amerika gəgərtəmən.

Ojuvamerikanskəj stattez Japoniakət pessənə əzət okeanınp gospodstvujtəm ponda. Sijən nija krepitish Gavaj ostrovvez. A Japoniə əddən una şəm vizə assis flot vənşətəm vələ.

Mijan socialistischeskəj Sojuzlən avuəş zavojevaşənəj cellez, oz pessə sarişsez vəlyən vooruzonnəja gospodstvujtəm ponda. Şərnə (posledovaşənəja) mirnəj poliтика nuətəmən, sija stroitə socializm da gerocişeskəja pessə, medvə podçinıtəp prirodasə aslınpəm.

Nekin siz una oz ker Połarnəj sariş velətəm ponda slyış sudnoez vətlən tujjesə, kъz SSSR. Viştalam, 1932 vo gozumə sovetskəj ekspedicia munis jyezən tərtəm Ojuv sariş tujət Çoçkom sarişşan əzət okeanə.

Vermam-kə voşny mi etə tujsə pravişnəj sudoxodstvo ponda, sek mijan aziatskəj ojvylış medylyň oblaşşes matyn-şalassə SSSR centrakət da lovças nylen kəzajstvo.

Къеəməş sariž valən svojstvoez.

Sariżzezlən da okeannezlən vaşs kurılt-sola. Въд 100 kg vaşl vizişə 3,5 kg sov. Sijən sija şəkylzık ne sola vaezşa i sudnaez syyň pukalən ne seeəm rýdyla, kyz sovtəm vaşl. Pədnasəm sariżzezyn, kədnəa uşən ызыт juez, vaşs ne siž sola. Finskəj kurjayp sija poçti sovsem sovtəm.

Sariž vaşs səstəmzık, nezeļi juezyn. Kər sija una, sylən rəməs golubəj livo neļki ləz. Kыпты unazık syyň sov, sypyt sija ləzzık da səstəmzık. Ojuv Połarnəj sarižyn sariž rýdəs səs tıdalə 40 m rýdylayp, a Atlantika okeanyp — neļki 60 m rýdylayp. Sariž bereggez doryn, kytən gudyrbs unazık, vaşs ne siž səstəm.

Къз vetlənən sariž vaez.

Sarižs jecə ovla spokojnəja. Sariž vylən təv lebtə vavvez. Paşkət okeannezyn vavvez mukəd kadə ovlən əddən vylənəş — 15—20 m. Sıssə, sarižyn eməş sariž vizvvvez — okeanyp sulalan vaez kolasyn vaezlən paşkət vizvvtəmməz. Ызыt vizvvvez sarižas ovlən ne ətik şo i neļki ne ətik şurs kilometra paştəaş da ne ətik şo metra rýdyla rýgən okean vaezə. Sariž vizvvvezlən glavnəj priçina — ryrşa təvvəz, kədnə pəltənə okean vevdərynp da vasətən vassə ətik veşkəv kuza. Vizvvvez sogmik kosta znaçenno viziş i sariž valən neətkod topytabs. Topytyzık, şəkylzık vaşs lezçisə rýdəsə, sı̄mestaə-zə lokta ne topytyzık da koknityzık va, kəda sogmətə vevdər vizvvvez.

Sariž prilivvez da otlivvez.

Okeannezyn va uroveňs sutkinas kkyış lebtisə da lezçisə. Eta javleñpoşsusə prilivən da otlivən. Prilivvez mukəd kadə ылə rýgən juez kuza, kədnalən uşsoes oştaəş (paşkətəş).

Prilivvezlən ызыт зnaçenno sudnoez vetləm ponda, sižkə prilivvez kosta uçet vaa sariżzez da juez, kədna uşənъ okeanas, kerənъ niјə sudoxodnəjjezən nəlki rədъna vayn pukalan sariż sudnoezlə.

Къеəm ovlə sariż jy.

Sola vałs kəptə 3° moroz kosta. Połarnəj sariżzezlən vevdərəs nəlki gozumnas omən vevtlişəm jyən. Sariż vizvveznas jybs vestaşə da kerə potəminnez. Ətaməd verdə jyezlən zırtçəmşan jya ьvvez vylas loənъ ызыт jy kuçaez, livo

23 ris. Grenlandia bereggez dorъn լednikkeziş sogməm jya kerəssezez torossez, kədna levənъ ңe əlik metra suvda. Nija bura mesajtənъ jyez vylət velləmtyń.

Sıssşa, sariżas ujalənъ jya kerəssezez. Nija ovlənъ vylənnas 100 metra gəgər. Eta — əddən gryış jy torrez. Nija sogmənъ niјa stranaez bereg dorъn, kədna vevtəməş լednikkezən. Լednik buzdə sariżə da veyyə beregdor rədəs kuza. Siž kyz jybs koknitzık vałsşa, əddən ызыt torrezən jyes çeglaşənъ da petənъ vevdərə kyz jy kerəssezez. Sariż vizvvez niјa

połarnęj sariżżeziş nəvətənəy ылә lunvylə. Jy kerəssez ovlənə
kъeəvtəməş tumanən i əddən opasnəjəş sudnoez ponda, kədəna
vermasə pantاشь nykət tumanas.

Kъeəm znaçenqo mort ponda vižən̄ sariž z̄yvotnəjjez da v̄ydmassez.

Sariżżezyň una olən̄ v̄ydkod z̄yvotnəjjez da v̄ydmassez. Posnit z̄yvotnəjjez da v̄ydmassez, kədəna olən̄ sariżżezyň, loen̄
çeriezlən̄ şojanən; çerisə-zə əddən̄ unaen̄ kъjən̄ oñırı şojan
ponda. Atlan̄tika okeanıny da Ojuv sariženy əddən̄zək promy-
şola znaçenqo vižən̄ treska da şelodka. Azja asyvvuy v̄erege-
gez döpny una kъjən̄ ivaşı (asyvvuyşa şelodka). Mijan sariżżez
əddən̄ bogatəş çeriən; sariżżeziş çeri kъjəm şərti miras mi
vižam pervəj mesta.

Sariżżezas siž-zə olən̄ i sariž zvirrez. Kittezəs da deñinne-
zəs sedtən̄ pъ gos ponda, kəda munə promyşlennoşə; med-
vərja kadə pъ jajış kerən̄ konservaez. Tuñenqezəs vijən̄
gos da kuçik ponda. Sariżżezas, süssa, kъjən̄ sariž rakokkez,
kədəna munən̄ şojanə, suam, krabvez, a sižə nılgiggezəs
(sliznakkezəs), suam, ustricaezəs. Sariž vav̄ydmassez munən̄
jod sedtəmə da mu burmətassezə (udobreñnoezə). Vav̄ydməş
„sariž kapusta“ munə kitajeççezlə da japoñecçezlə şojanə.

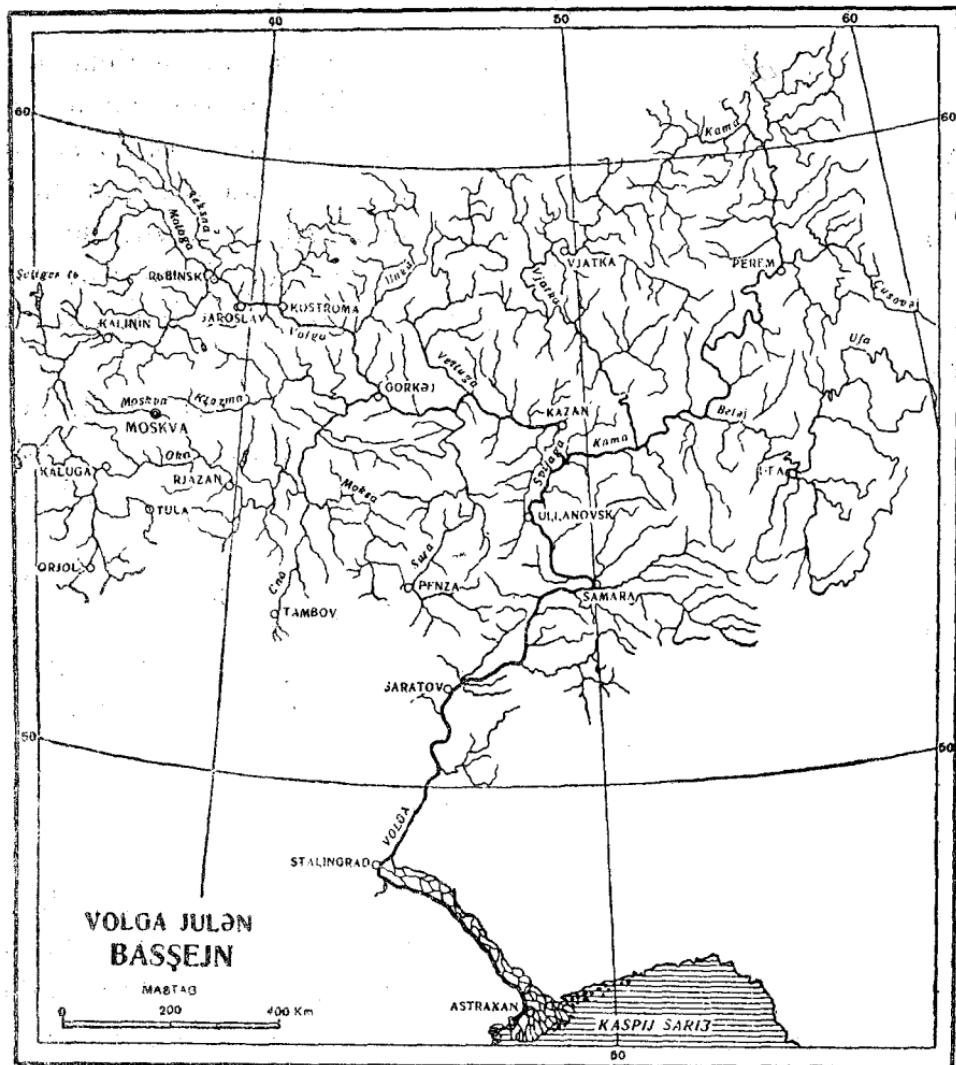
Juez. Myj seeəm ju şistema da kъtiş juyl BOŞŞƏ VA.

Jevropaыn medbəzət ju — Volga. Karta vylən sija tycçaləm
kъz çuklaşəm şəd viz. Volga — Jevropaыn meduna vaa da
medkuz ju. Kartais pozə azzyp, sto Volgaas usən̄ una juez da
sorrez: eta sylən pritokkez. Medbəzət pritokkes Volgaşlən —
Oka da Kama.

Suvtn̄-kə çuzəmən sъ ladorə, kədərə vižvntə vaşs, sek
veşkət vylən loas veşkət ladoriş v̄ereg, a sulga vylən — sulga
v̄ereg. Sijən Oka loə Volgalən veşkət ladoriş pritokən, a
Kama — sulga putokən. Volga pritokkezlən eməş aslanys
pritokkez. Okaə usən̄ Moskva da Klazma i s. 03. Bvdəs

eta juezlən da sorrezlən vezbs ətlaibn Volga bəskət suşə Volga jü şisəmaən. Vizətam, kyz i təjis ləşətəma Volga julən şisəma (24 ris.)

Juez aslənpəs vasə boşlən təzeziş, nurreziş, jya kerəssez sələmiş da kluçceziş. Kluçcez sogmənə to kyz. Kər uşənə

24 ris. Volga julən bassejn da şisəma.

zerrez ibo ləm sylə, nylən vaez əkşən təzezə, nurrezə da juezə, a kycəmkə tor jızə muə. Kər-zə vabs muas pantashas uməla jisan slojkət, suam şoj slojkət sija sə vevdərə əkşə da mu rycəkəttəs vizbytə sə ladorə, kədərə eta slojysslən em

pokat̄s. Eta slojbs-k̄e k̄tən ʃivo petə vevdərə, suam k̄brasyn, sek i vaſs petə mi vevdərə da sogmətə k̄luc.

Etais t̄bdalə, sto juez pitajtçən̄ vlagan̄, k̄eda uſə vozduxiš. K̄esin vylas etə vlagasə vajətən̄ sarişsaq parrez da k̄mərrez. Sarişsez pitajtən̄ juez, a juez assin̄s vasə şetən̄ sarişlə.

Narodnəj k̄əzajstvoyn̄ juezlən̄ znaçen̄do.

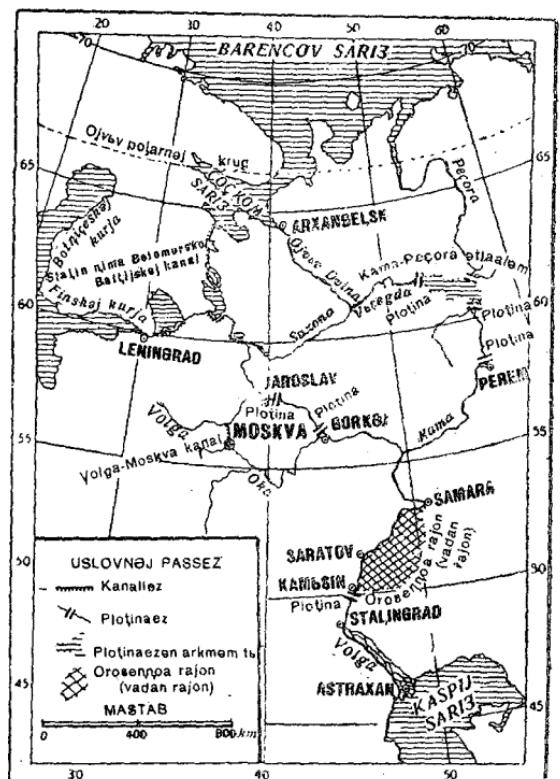
Volgaſs vasə əktə əddən paſkyl vevdər vylis, 1,5 miſ. kv. km gəgər vylis. Vevdərəs, k̄eda vylis juſs əktə assis vaez, susə ſy bassejn̄en. Volga ju bassejn̄n̄ vydəs mijan Sojuzyn otiřis olən̄ ətik kuimət tor gəgər. Volga ſiſtema kuza k̄skən̄ zynsə ſija gruziš, k̄eda k̄kskaſſə mijan Sojuzyn vydəs va tujjez kuza.

Vizətə ſy vylə, sto mijan Sojuzlən Volga pritokkez ətaməd dənə matə loktən̄. Etən polzujtçən̄ iskutstvennəj kanallezən juez ətlaaləm ponda.

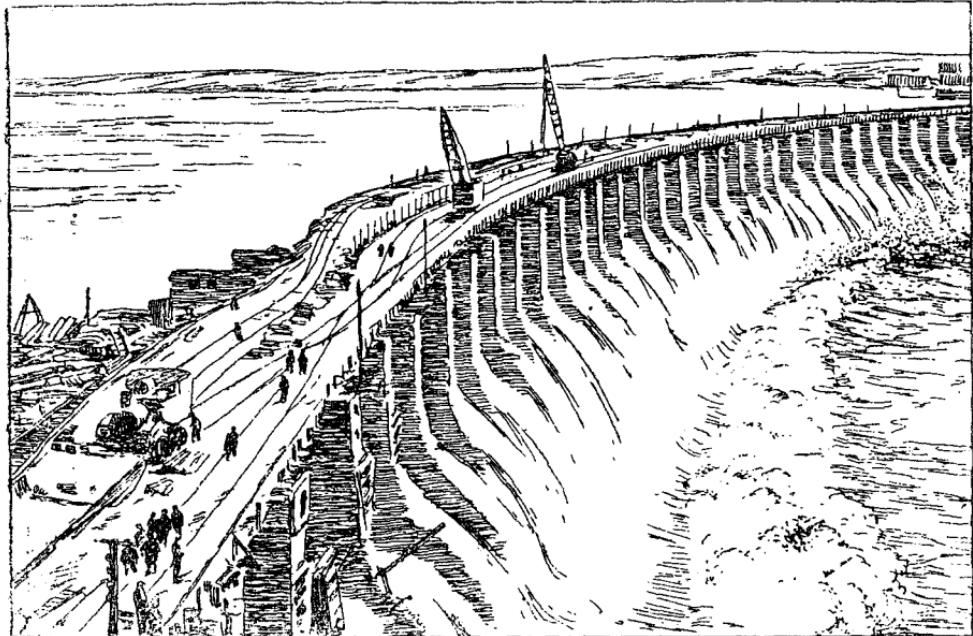
Juez kuza k̄skaləm̄s dontəmzək, nezelj k̄esin tujjez kuza. Mijan sozialiſtičeskəj k̄əzajstvo ponda, k̄tən̄ perfta zo-

25 ris. Mədik juezkət Volga ətlaaləm da plotinaez da gidroelektrostanciaez stroitəm. ramə gruzovorotys

(gruzzez k̄skaləm̄s), juez vizən̄ əddən ızyt znaçen̄do. Sijən mijanlış Sojuzsə sozialiſtičeskəja mədnoz stroitan planas ryrə: vydəs ızyt jueſə ətlaav n̄ orlytəm va vezə. Volgaſs eſə

озык вәли әтлаалема **Невакәт**. Невасә мијә әтлаалимә Җоңком сарыкәт **Belomorsko-bal'tijskәj kanalən**. Мәдик пятилеткаә мијә әтлаалам **Kama Peçorakәt**. Медвъ Moskvасә керпъ juа ызыт portәn, mi гарjamә-ni kanal, keda iңdas Vbliš Volgaliş vasә Moskva juә. Sыssä, лешатшәпь plannez, kädna şerti Volga loas әтлаәтәm Ӯбiriş da Ӯлын Асъуннүв juezkәt: **Obkәt, Jenišejkәt, Lenakәt, Amurkәt.**

26 ris. Dneprogeslәn plotina.

Juezlәn em есә i мәдик znaçenqo. Plotinaezәn ръкәm vaлs usikә vermas bergatnъ ызыт turbinaez da şetnъ dontәm elektriçeskәj energia. Mi stroitimә-ni Volxovges da Dneproges (gidroelektriçeskәj stanciaez). Әni mi pondәtimә stroitnъ әddәn ызыт plotinaez elekrostanciaezәn Volga da Kama vуlyн. Eta mijanlә şetas ne toko dontәm elektriçeskәj energia, no i burşetas juesә kъз sudno vetlan tujjez.

Mijan juez viзәпь siзzә znaçenqo i zasukaa oblaşsezis plodşetan muez vadәm ponda. Uz vazyn-ni 8әraziäl sojuznәj respublikaez eta ponda požujtçisә jueziş vaezәn.

Sovetskəj praviṭeļstvo resətis Volga vulyń Kamъsin dýne stroitń əddən ızyt plotina da Volgaiş vasə iñdýn vadný 4 million ga kəs, no plodşetan volgadoriš steppez.

Juez mijan ponda loəný i çeri şetan istoçnikkezən. Torja znaçenqo vizəný pija juez, kədna uşəný **Kaspij** da **Azov** sariż-zəzə: Ural, Volga, Don. Praviṭnəja kəzajstvo suvtətikə mi ver-mam unaiş sodtńpı mijan juezyn çeri bogatstvoez. Partia da praviṭeļstvo una kerəný sə ponda, medvə mijanlış juez vər-gətńpı çeriən bogatəj ugoddoezə.

Tyez.

Tyezlən sız-zə ızyt znaçenqo i sudnoezən vetləm ponda, i çeri kəzajstvo ponda. Mijan Sojuzıbs əddən bogat tyeznas. Mukədəbs pysis əddən ızytəş. Suam Kaspij tə sə ızda, sto sijə suəný sariżən. Sysis mi una kÿjamə çeri. Sÿnn eməs i ȳußenqəz, kədnə mi sız-zə kÿjamə. Sojuzas ojuvı ladoras əddən ızyt plossad boştəný **Onega** da **Ladoz** tyez.

Asvvvıv Şibırınp kujlə mirebnı medrədən tə — **Bajkal**. Sə-lən rədənənəs ətik da zyn kilomətra.

Tyez ovləný duvəş i solaəş. Sola tyeziş mi sedtam sov, kəda rukşə nı rədəsə.

V. KLIMAT.

Pogodda da klimat.

Mi olatnə ryr pogodda şərəp viziətəmən, səkət ləddi-səmən. Mijan paşkəm vezşə pogodda vezşəm şərti, zar da kəzət şərti mi sajəvtçamə zer sogja i.s.oz.. Pogoddasə təd-malənə meeteorologiceskəj stansiaezyń; setçin bəd lun (sutki-nas nolış) kerənət toçnəj nəvəludenpoez pogodda şərəp: temperatura da vozduixliş pırvystom (davlenno), təvlis vyn da veşkəv, nevəlis kymərrez, ləmliş iibo zerlş usəm kolicestvo. Meteoro-logiceskəj stanciaez eməs karrezyń i posaddezyń, opytnej stanciaezyn, una sovhozzezyń da kolxozzezyń. Bəd stanciaezyn pogodda şərəp viziətəməs (nəvəludenpoys) şətə bədsən stranais pogodda tədəm. Pogodda jılış naukaś susə meeteorologiaən.

Pogoddasə velətəm şərti pozə vezərtń, myjsan loə po-goddasəslən bəd vezşəməs. Naukaś nełki oslań vermə viştavny pogoddasə, mədəqoz sunp, viştalə pogoddaşlış vezşəmsə kypımkə lun da nełki i kypımkə təlis oslań—loas-li zer iibo kəs pogodda, moroz iibo sonxt.

Una vo şərna pogodda vezlaşəmmez şərəp viziətəm şərti mi nə kolasiş verməm jansətń seeəm vezlaşəmmez, kədəna ovlanın voiş voə, da azzınp kyeəm temperatura ovla unazık təvnas, gozumnas, kyeəm təlişsezə unazık usənə zertez i.s.oz., mədəqoz sunəmən, etazi mi tədam mesnoşlış klimat, kəda myççalə, kəz vo şərna vezşənə pogoddaez.

Narodnəj kəzajstvo ponda klimatlən znaçenpo.

Narodnəj kəzajstvo ponda klimatlıslən əddən ızyt znaçen-poys. Bəd bədməs vermə ovnp toko sylə kolana klimatiçeskəj

usloviaezъп: сыл koləпь търтәмәз sonыт да үлсәт (vlaga). Үбвөз вълә pozә kәzпь tokо seeәm въдмасsez, kәdна pondа lәşalә eta mestaыn klimatъs. Mukәd kadә zasukabs өykәtә mijanlış urozaj, шу зимланан kadә zerrez mesajtәпь үзаңпь.

Pogoddasә tәdәmіs kolә ne tokо şelskәj kәzajstvo pondа, no siz-zә i vozdux vъlәt vetlәm pondа.

Vozduxъs vundalәma vozduxәт vetlan tujjezәn, i pervәj mestaыs vozdux tujjez kuza şәrti въdәs mәdik gosudarstvoeз kolasып usә Sovetskәj sojuzlә. Vozduшnәj tujjes Sojuzliş centrasә jitәпь въdәs ылиş dorrezkәt (okrainaezkәt) da sluzitәпь socialisticeskәj strojka dәlolә.

Tәv pozә ispoлziujпь из pondа. Sija svobodnәja gulajtә sariзzez vevdәrәt, rovnәj paşkыt sleppez vevdәrәt. Tәv vestә borddez vetrjannәj meñniçaezliş: Krymъn, Şәd sariз bereg vъlyп tәv vъnәn uzałәпь ne içәt vъna eлektrostanciaez.

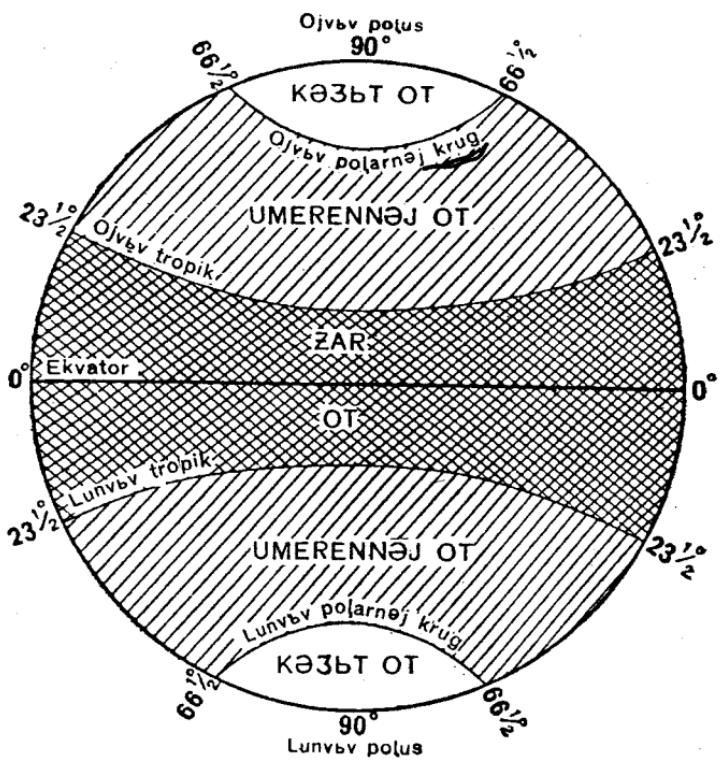
Klimatlәn vrednәj vlijanqoez da nыlә ranыt pessәm.

Sovet sojuzъn emәs seeәm oblasssez, kytәn mukәd voeza ovlәпь zasukaez, kәdна өykәtәпь urozaj. Siз, Volga dorъn 1921 voә, da esә i oзъyк—1911, 1891 voeza—zasukaes kreşšanaыslә vajisә әddәn ызыт өygjalan bedstviaez. Kapitalisticeskәj kәzajstvo oz verмъ planovәja pessъпь zasukakәt, siz-zә i carskәj kapitalisticeskәj Rossia ez verмъ Volga doras pessъпь zasukakәt. Toko sovetskәj kadә paşkыta paşkalis eta pessәmъs. Medvъ zasukasә verмъпь okonçaтelнәja, sovetskәj praviтelstvo, kъz mi tәdamә, resytlis Volga vъlyп Kamyнin дыпә stroitпь plotina da eлektrostancia. Elektriçeskәj energiаs kәs үбвөз vъlә lebtas va: siз loas puktәm konеç gubitan zasuka vlijanqolә. Kәs muez vadан uзъs paşkыta zoramә i sovetskәj 8әraziыn. Oзъyksa uçitik mu torokkez uçitik kanavaez-pyr vadәm tujә stroitәmәs гyris sooruzenqoez—plotinaez da kanallez; plodtәm pustъqaez boştәпь va da loәпь xlopopok үбвөзә.

Mədik mestaezyn paşkyla nüətşenən izzez qurrez koştəm ponda, nijə vizzezə da ıvvəzə pərtəm ponda. Eta vədəs izzevezə kəs mestaeziş klimatsə, kerə sijə uşyzkən, a ul mestaeziş — kəszəkən.

Paşaşan klimatlən zavişimoş. Klimat ottez.

Ozzyk mi vizətimə-ni, kyz tılys, sondi gəgər vessikə, neətməz sondinas sonalə vo torja kaddezə. Juçın sondi juğärrez veşkyla uşəpə ojuv zınsarən, dekavən — lunvylən.

27 ris. Mu sar výlyp klimat ottez.

Sijən i vo kaddes ena zınsarrezyň neətkodəş; juçın mijan gozum, lunvyl zınsagən — təv; dekavən mijan təv, lunvyl zınsagən — gozum.

Kıpmış výlypzyk sondıls sulalə gorizont vevdərən, sýnım burazzyk sija sontə. Medzar sondi jugərres ovləpə sek, kər sondıls sulalə.

mestaezъn etaz sondiis ղekər oz ovłь. Toko ekvator vьlyп da sь gəgər sondiis ovłе zenitas, setçin əddən bura sončən sondi jugərres, vьlyna lebtisə setçin temperatura. Ena mestaezъn lunsər sondiis vois vьd telişə sulalə vьlyna, sijən zar pogoddaas sulalə vьdsə vo, temperaturaaslən vezşəməs oz tədçə; estən kujlə muislən zar, liso tropiçeskəj ot. Sь granicaezən loənъ kъz ojvylən siž i lunvylən ojvyl da lunvyl paştais $23\frac{1}{2}$ ° vьliş parallellez, kədna suşən tropikkezən.

Zar ot dъnşaq ojvylə i lunvylə sondiis ղekər oz ovłь zenitъn, da i vьlyna sylən gozumnas da təvnas ovłе neatkod. Sijən estən temperaturaas ne siž vьlyp, kъz zar otən, i sija vo kaddezə vezşə. Eta — mulən kъk umerennəj ot. Ojvylə ojvyl tropik dъnshaq kujlə ojvyl umerennəj ot; lunvylə lunvyl tropik dъnshaq kujlə lunvyl umerennəj ot. Ena ottes zar ot dъnshaq kъknan ladoras tropikkez dъnshaq paşkalən połarnəj kruggez dъnəz, kədna kujlən ojvyl da lunvyl paştais $66\frac{1}{2}$ ° vьlyp.

Mu vylas ojvyl da lunvyl oblaşsezъn, kədna mu sar połarnəj kruggez da połussez kolasъn, kujlən kəzət, neto połarnəj kъk ot, ojvyl da lunvyl ottez. Sondi estən gorizont vevdərə ղekər oz kajlı vьlyna, sylən jugərrez ov vermə bura sončən musə. I gozumən estən temperaturaas ovłе lazmt. Ojvyl Połarnəj sariž vьdsə vo olə jyezən vevtəm; lunvyl połusis muis Antarktida, siž-zə ryr vevtəm əddən kъz jyeən. Połarnəj stranaezъn sondi jılış torjən kolə viştavny sijə, sto gozumşa telişsezə tıjdırnakə sondiis vovşo oz lezçəvyl gorizont sajə, a vьd ryr jugdətə, i lun i oj; no sь tujə təvşa telişsezə sondiis tıjkə dъrpa vovşo oz petav, sek sulalə kuz połarnəj oj. Połarnəj krug vylən ovłе toko ətik gozumşa sutki, kər sondiis oz sajəvtçəvyl, da təvşa ətik sutki, kər sija oz petav. Połussez vylən-zə zynvo sulalə lun i zynvo — połarnəj oj.

Kontinentəlnəj da sariž klimat.

Klimat vylə bura vlijajtə sariž. Sondi jugərreznas vabs

kalənə. Mi tədam, ju *bereg* výlyp sondi jugərrezən, sontəm pesəkəs ovlə kyeəm zırt, a vaşs eta kadə kolççə kəzətən; rytas ovlə vərən, sondi lezçəm vərəp pesəkəs çoza sajkalə, a vaşs kolççə e8ə sonxtən. Sijən okean vevdərgəp vozduxys gozumnas kəzətzək, a təvnas sonxtək, nezelî kəsin vevdərgən. Nija mestaezyn klimatəs, kədna kuylənə okeannez gəgər, gozumtəs ırkыt, a tələs sonxt; seçəm klimatəs susə sarız (morskəj) klimatən. A nija mestaezyn, kədna kuylənə mətərikkez vərəp, okean dönsəq ыlyp, gozumtəs zar, a tələs kəzət; seçəm klimatəs susə mətərikovəjən livo kontinentəl-nəjən¹⁾.

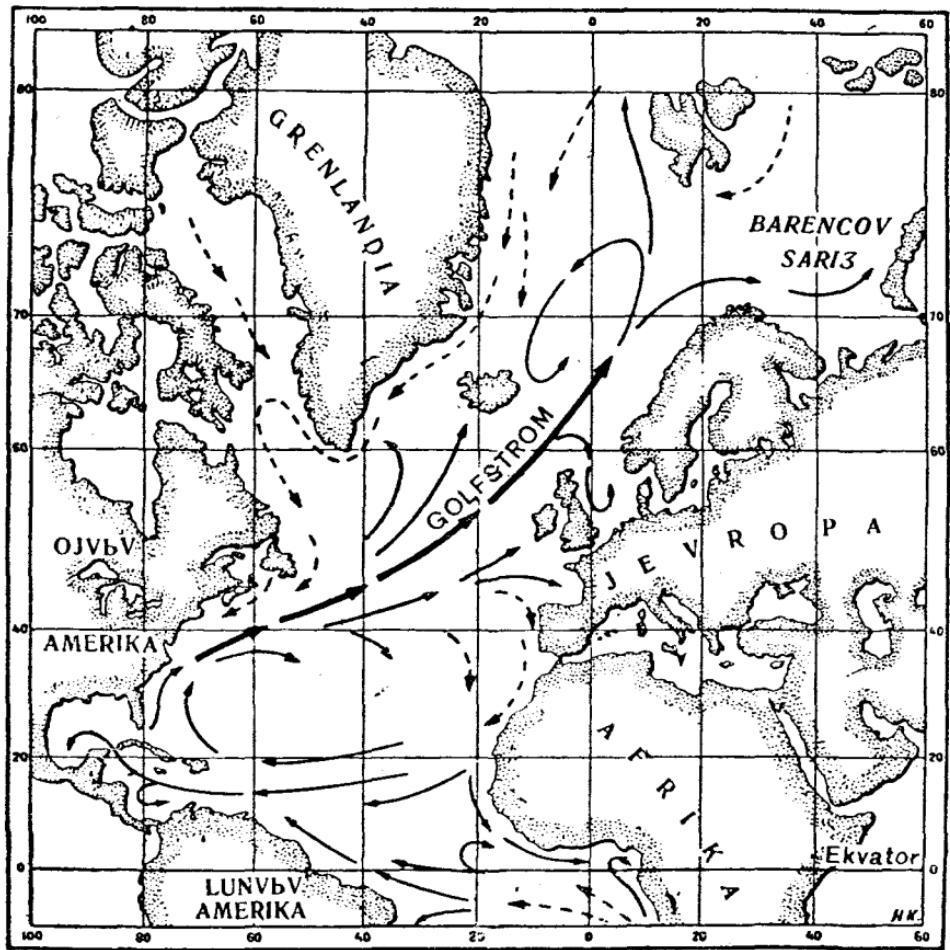
Sarız klimatəs kontinentəlnəjəskət ne atkod sijən, sto siya unaən užək: matən okeaniş loktənə una parrez, usənəp una pukşəssez. Kontinentəlnəj klimatəs — sarızaş şərti kəs.

SSSR kuylə Atlantika okean dönsəq ыlyp, Jevropaın asyvvvə toras, a si3-zə Aziaın ojvvləs da səras, ena torres okeanşa jərjişəmaş kerəssezən. Ojvvlə Polarnəj sarızlən ызъtək torls, kəda vevtişəma jıən, oz vermə nevzətən SSSR-iş klimatsə. SSSR-yn klimat — kontinentəlnəj; mi tədam mijanlış təvşə morozzez da gozumşa zar lunnez. Angliaın, kəda kuylə ostrov výlyp, Jevropaşa rytvən lədoras, klimatəs sarıza: už, ırkыt gozum, i nevət da zera təv toko nevəzət morozzezən.

Sarız vizvvvez da klimat vylə nylən vlijajtəm.

Kyz mi tədamə-ni una mestaezyn okeanas vaşs vətlə ызъt vizvvvezən. Ena vizvvvezis ətikkez tıpənəp ekvator dönsəq zar otşaq umerennəj da kəzət ottezə. Eta — sonxt vizvvvez; nija nevətən sonxt va da sontən muez, kədna dönpət nija tıpənəp. Si3, Atlantika okeanı ekvatorşaq pondətçə sonxt vizvv *Golfstrom*; siya pondətçə Amerika bereggəz dönsəq, krestalə Atlantika okean da munə rytvən da ojvvlə Jevropa bereggəz pələn. *Golfstrom*shaq Rytvən Jevropaın klimatəs una

¹⁾ Kontinent — mətərik (kəsin).

28 ris. Atlantika okeaniş ojvıv zıppın sarız vizvvvez.

sonytzık, nezeļi Ojvıv Amerikaň asyvvıv toras, keda miškaşşa kəzıt vizylən (28 ris.).

Kəzıt vizvvvez tıupəny kəzıt poļarnəj sariżzeşşań, niya pəvətəpəny kəzıt va. Nıkkət ətləny çasto poļarnəj stranaeziş ылә rygəpəny ьзът jy kuçaez—ujalan jy kerəssez.

Mesta vılynaşań klimatlən zavişimoş.

Kıpyt vılynpəzka kujlə mesnoşbs okean uroveňsan, sıpyt kəzytzık sılən klimat. Vılyp kerəssez vılyp ңeşki zar otıny kujlə vekşa lım. Afgaňistankət da Kitajkət Sovetskəj sojuz

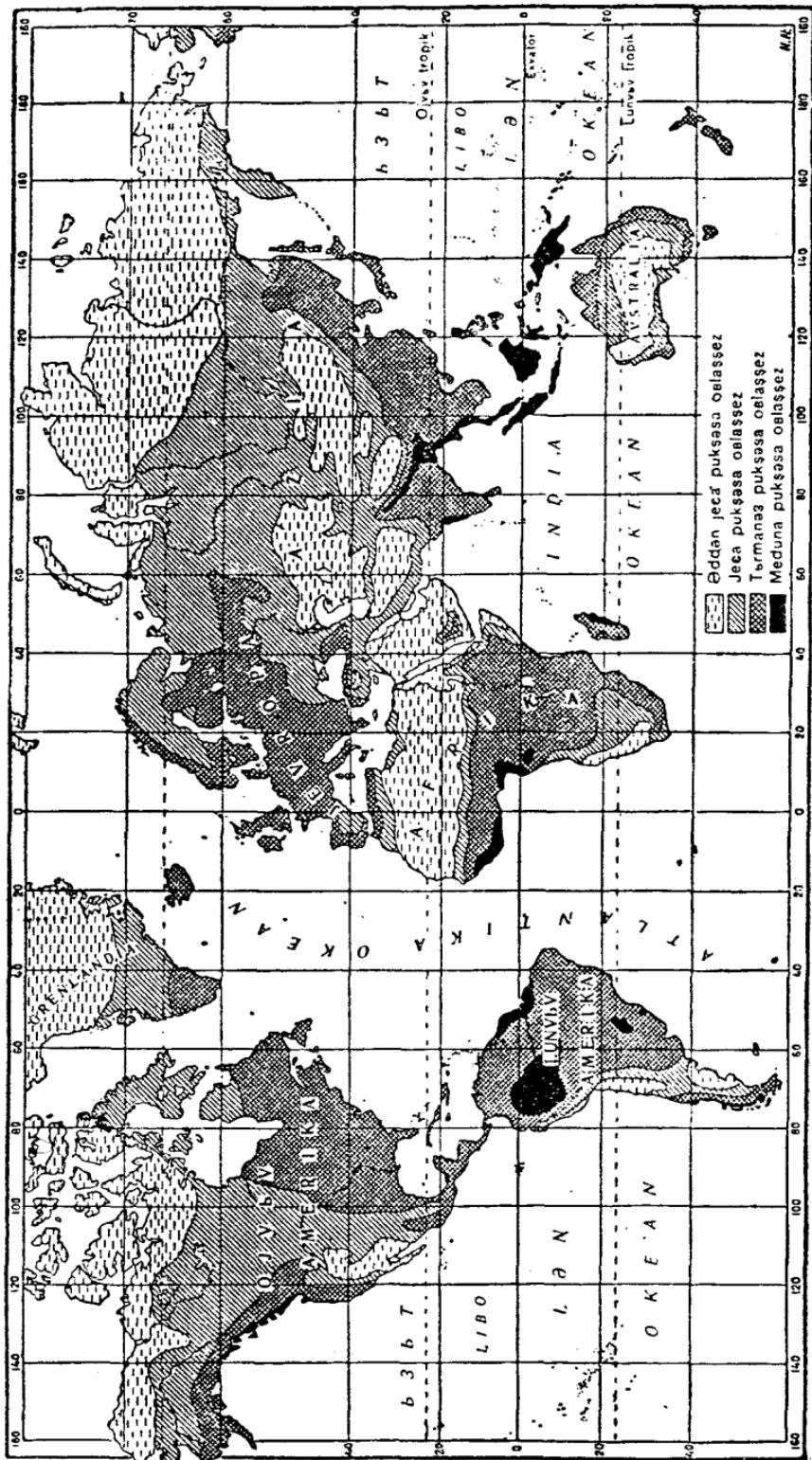
granica výlyp, Tadzhikskoj sovetskoy respublikay, em keresa strana Pamir. Sylən otakerəsain - 4000 m výlyna sariž urovnenşan, a otakerəsain výlas lebtisən výlyp kerəssez. Pamir kujlə SSSR lun výlyp ojvəv paştaiş 30° -yp, no etalə en vizət, təvvəz Pamir výlyp ovlənəp əddən kəzətəş, kyz ojvəlyp; morozzez ovlənəp 50° əz. 3itətəş sondi jugərres, no kerəsa soç vozduxys uməla vizə sonıtsə, kəda loktə sondi jugərrezən mu vevdərsə sontəmşən, niya coza sajkalənə, sajkalə i vozduxys, kəda pavkə pə berdə; siyən gozumşa ojjezə temperaturays estən usə 0° -şa lazımytzəka.

Kerəs xrevjottezən klimat výlə vlijajtəm.

Výlyp kerəs xrevjottez bura vlijajtən klimat výlə. Výlyp şənaən lebtisən kerəssez, i kerəssez kəknan ladoras kujlənəp neətkod klimata ovləşsəz.

Xrevjotəs-kə küssə sarıž beregət doł, to sija uşatsə, kədə vajətə təv sarižşan, oz lez vuzpə xrevjot sajə. Zerrez usənəp toko ətik pokatas, kədə bergətçəm sarıž ladoras, a məd pokat kerəssezən klimatəs una kəszək. Siž, mijan Kavkazyn kujlə meduł, medzera oblaş Sovetskoy sojuzyn; sija — gytvəv Kavkazyn. Şəd sarıž beregdorən. Rytvəv təvvəs, kədəna pəltənəp Şəd sarıžşan, vajənə una uşət, kerəssez sijə vizənə i sija usə una zerrezən Kavkaz gytvəv torən. No Kavkaziş asyvvəv toas klimatəs kəs, zerrez setçin ovlənəp 10—12-iş jecəzək, nezəli rytvəlas.

Kerəs xrevjottez, kədəna küssənəp gytvəvşən asyvvələ, klimatsə neətkodşətənəp aslanəs ojvəv da lunvəv pokattezən. Kerəssez dənşən ojvəv ladoras klimatəs kəzətəş, nezəli lunvəlas, sižkə kerəssez vevdərət ojvəv kəzət təvvəs oz vermə vuzpə. Ojvəvşən Şəd sarıžə myççisə Krymskoy kəz. Sə bereggəz doł küssənəp nevəlyp Krymskoy kerəssez. Lunvəlas nə dənşən kujlə veknətik, kəpəmkə kilometra paşa mu polosa; mi tədamə-ni, sto eta, kyz sijə suənəp „Krymlən lunvəv bereg“. Klimat estən sonıt. Dekabryp sulalə sonıt pogodda, soçşənika ovlənəp nezət morozzez, ləm avı, una puez vevtlişəməş vez lissezən.

29 ris. Pukšeszezlan mirovaj karta.

Кътып lunvъv bereg vъlas озза carskaj dvoreccsezъn — sanatoriaez, пъп veşkətçəpъ sogaliş raboçejjez da kressana. Eta-zə kadə ojvъlas 20—30 km. ыльпаш — kerəssez sajъp — ьзът morozzeza, lымja, purgaa, da padera kəzъt təv.

Mu sar vъlyп pukşəssezləп jukşəm.

Mu sar vъlas torja mestaezъn pukşəsses usəpъ neətmytdaen. Unazıksə niјa usəpъ tropik otъn; estən — temperatura vъlyп, ispareqnojs ьзът i una zerrez. Tropik otas ətik mestaezъn zerrez usəpъ vъdsə vo şərna, mədik mestaezъn voas zera kaddez vezşəpъ kəs kadən; siz loə vo kaddezləп vezşəm, no temperatura vъlyп.

Umerennəj otъn una pukşəssez usəpъ kəzzəz vъlyп da małerik bereggez vъlyп. Małerikkez rъékъn, ыльп bereggez dъnşaп, pukşəssez usəpъ jecə.

Kəzъt ottezъn, kъtən lazmyt temperatura kosta ispareqnojs jecə, jecə i pukşəssez.

Mukəd mestaezъn mu sar vъlas kujləп kəs oblaşsez, kъtən zerres ovłəп əddən soça. Vo mədən oz uslъ ətik vot zer. Seeəm mestaes suşəpъ pustъnæezən.

Pustъnæapъ dovojs rъg miça, kъmərtəm, sondi sontə bura, lunnas sulalə zar, a sondi lezçəm vəgъn tıusъ coza sajkalə, i ojjez ovłəп kəzъtəs, nełki morozzezən.

VI. MU SARLƏN MUŞIN-BƏDMAS OBLAŞŞEZ.

Мъjsaң zavişitə müşin da bədmas ottezlən sogməm.

Muşin sogməməs zavişitə klimatşaң. Nəətkod temperatura kosta nəətməz tuncə bədmas kołassezlən sişməm. Nəətəmdə uşət siž-zə vezə müşinsə. Nəətkod klimatəl pəətkod sogmə müşin.

Klimatkət jitşəma i bədmassezlən oləməs.

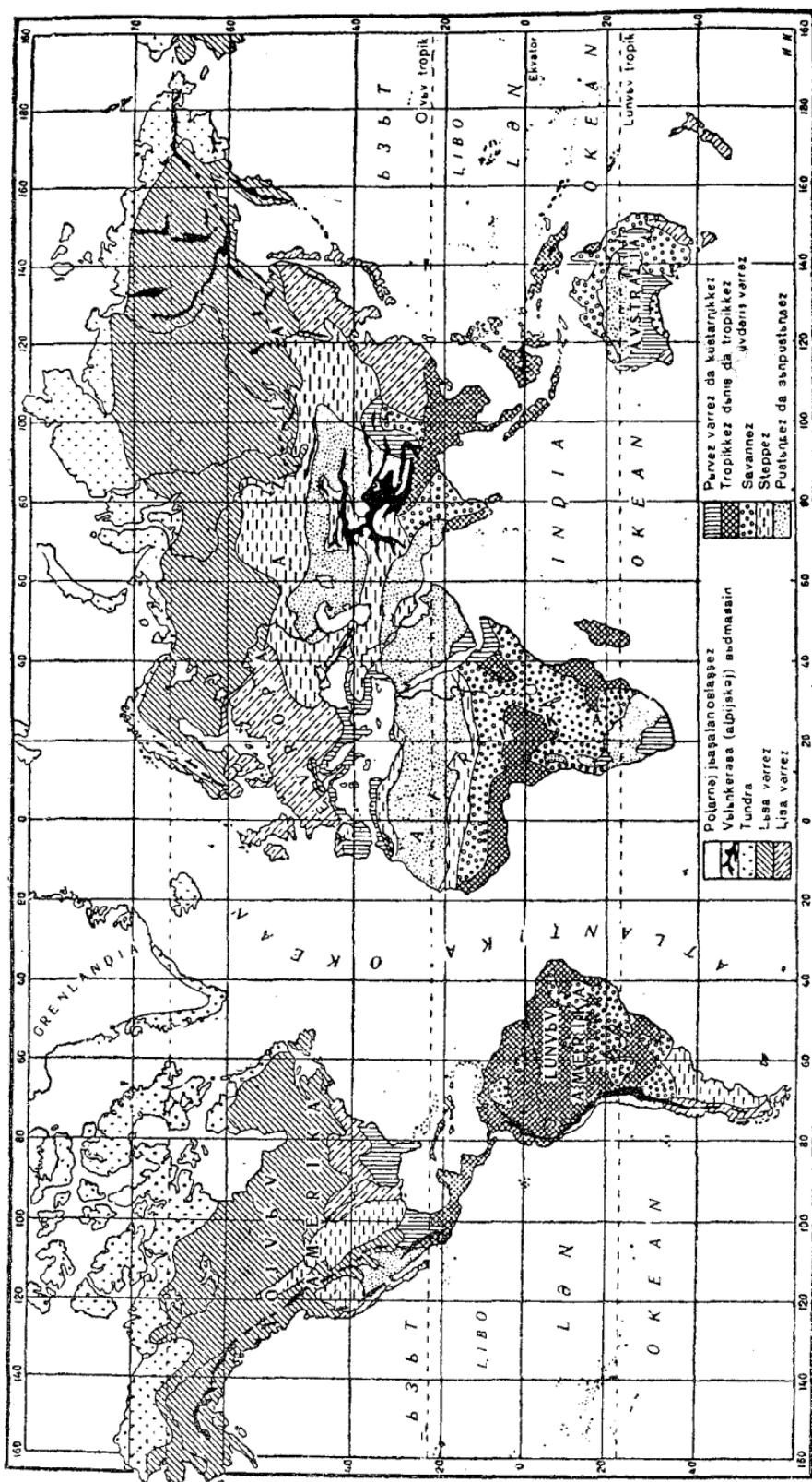
Kəzəslən petaləməs, bədməməs da pitajtçəməs bədməsəslən tuncə toko kolana temperatura kosta, sek-zə ətik bədmassez korənə upa uşət, mədikkez ləşətçəmaş ovnə lazımlı temperatura dərəni. Ne uçətzək znaçenqo vizə bədmas oləm ponda uşət (vlaga). Vatəg əbu oləməs. Ətik bədmassez vermənəvən ovnə toko ul, qura mestaezən da kulənə mədik usloviaeze, mədik bədmassez olənə kəs pustəqaezən.

Siž-kə, nəətik klimata ottezən nəətkodəs i müşina da bədmasa mu ottez.

Tundra.

Jevropayn, Aziayn da Ojvəv Amerikayn ojvəv dorrezas kujlə tundraa ot. Mu əstən kəpməm rədəna, zəpət gozum kosta sija sylə bədsən $1-1\frac{1}{2} m$, a etəsa rədənzəkən tıçs rıy, kołççə kənən i gozumən i tələn; etə—ve kşa kəpməm. Kən mi-rıy vabs oz vermə jızpə, sija kołççə sulavnə vəvdərgən da sogmətə qurrez, ləvaez da təokkez.

Tundrayn oz vermə bədənəvən puez, estən olənə toko uçitik

30 ris. Będmas pęleslən mirovaj kartə.

въдмассез: тундраың вәртәм,— веңтәм ңиендер да ңисажник-кеzен. Ңисажниккез колаң әтик ңисажник, ягел, тоң ојнұң кәр-резлән медбур шоjanән. Тундраың панташләпь имукәд ңетека въдмассез: լүтиккез, ңезавудкаез; una turimoł, pujaqad (вру-ңика), moroska. Му куза оlsaşan ңеъзьт kustokkezен tundraas въдмәпь połarnej къз да вад.

31 ris. Tundra.

Tundra ңurrez да тъең вұлын гозумнас әddән una suksheпь соңы mestaeziş loktәm kajjez: utkaez, зозоггеz, juşsez. Toko ңевна мукәддәс ңүләтәпь естәn тәвсә: çoçkom, lıpm rәma, połarnej kuropatka, xisnәj połarnej tupka. Нь șәғән vәralә (kutalә) połarnej ruç — peşec, kәda paştasem suk да ңевьт gәna kuçikкәn. Połarnej saris beregezәt broddә medbъzьt zyvotnej — połarnej çoçkom os. Jageļa mestaez kuza verdşәпь ојнұң кәрrez; niya pantaşlәпь dикәj sostojaңdoыn, no unazъksә въдтишшәпь tundraың olişsezен.

Kәrvәditәmbs tundraың olişsez ponda визә ызыт znaçenno. Kәr kuçikkezен niya veңtәпь assinbәs olaninnez, kәr kuçik-

keziş nişa vurən pəşkəm da kəmkət. Kər jaj — pılən şojan. Kərrez nişa doddalən vodqəzə, kədənə vylən nişa vətlən tundra kuşa i tələn.

Tundralən lunvən grañicaabs munə połarnəj krug dənət, no ne vədlaşın sija səkət ləşalə: Jevropayn, suam, Skandinavskəj da Kołskəj kəzzəz vylən, tundraabs munə ylvaniaq połarnəj krugşa ojvən ladoras, Aziayn da Ojvən Amerikayn, mədənəz, sija ылə pırə ыnvən ladoras połarnəj krugbə dənsən.

32 ris. Tundrayn olişsez. Kər uprjazka.

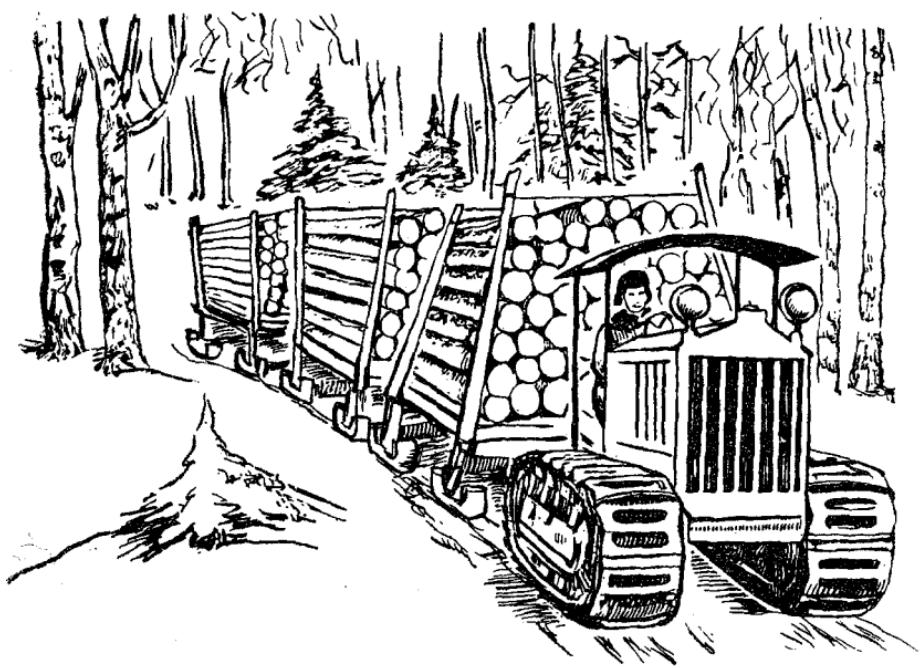
Ozza carskaj Rossiayn tundraabs vəli mestaən, kytən olişə neuna kołççəm (otstaləj) otirrez. Kupeççəz da carskəj çinovnikkez eksplloatirujtisə da rozoritlisə nijə juktaləmən da vədənəz vəvətələmən. Ena otirres ədva verdşvəlisə kərrez vəditəmən, vəraləmən da çerikyəmən. Setçin olişsez sovetskəj vlaş otsaləmən organizujtən kərvəditan sovxozzez da suvtən zazıtçınejjezən. Gəriş kolxoznəj kər stadez Sovetskəj sojuzlə şetasə dona produktaez: tundrais petkətşə kər jaj, kuçikkez munənə dona zamssez kerəmə. Kołskəj kəz tundraezn sovetskəj uçonəjjezlən razvedkəez azzisə ызъt sedtəs bogatstvoez,

javitçisərudnikkez da zavoddez, bıdmış vil, socialističeskaj kar Xıbinogorsk neetik das şurs olışen; uçonəjjez dokazatısə, sto omən tundra kuzas Polarnej sarız bereggez dorəz poza niətnə muvíz uzałəm. Setçin əddən vyeemta bıdmənə ogorodeç kulturaez, i karçez pondasə vizpə ızıt znaçenəo tundrańn olışsez şojanın.

Ətlaňn tundra kəzajstvo zoraməmkət levə i tundrańn olışsezlən kulturnej uroven. Tundrańn ləşətşənə skolaez, kooperativvez, bolniçaez, veterinarnej otsət şetan punktter i s. 03.

Vər polosa.

Jevropań, Aziań da Ojvıv Amerikań lunvılyıszk tundraessə ızıt prostranstvoez vevtışəməs vərrezən. Estən tılysılen kənpətəməs pantaşlə toko ojvılas da ızıt rədəpən, kəda oz mesajt puezlə bıdmən.

33 ris. Ojvıv krajn traktorən vər petkətəm.

Vər polosaa klimatıs sonıtzık; estən kujlə podzolistəj muşin. Muşınlən vevdəriş vəsnit slojls şəd rəma, səyli nevna em munəgyl; səy uvtən kujlə pižkod, posñitoroka vesse-

stvo sloj, kəda vaçkişə pəim vylə i suşə podzolən. Vaş, kəda jizə müşinas, nəvətə slyş vədəs sylan vessestvoesə — sovvəsə, kədəna koləpə vədmas pitajtçəm ponda. Sijən podzolistəj müşinnez jecə şetəpə plodde; ızıt urozajjez niya şetəpə toko əddən vycəma burmatəm kosta.

Vər polosais ojvəv torəs vevtlişəm ləsa vərən, kəda şibirsamoz suşə tajgaən. Tajgaən oləpə una zvirrez — ossez, kainnez, rucçez, lossez; puez vylət çeççalə ur, pantashə sobol aslas dona kuçisokən da una mukəd zvirrez da zvirokkez, kədəna vylə vəraləməs tajgaən unazık olişsezlən loə glavnəj promışolən.

Ləsa vərrezşa lunlaçınzık, sonytzık klimatas, — sora vər, kədnənən ətlənən ləsa puezkət vədmənən lisa puez.

Eşə lunlaçınzık vədmənən lisa vərrez paşkət lisa porodaeziş (dub, lipa da məd.).

Vərrezlən ədfən ızıt cənnəşs, pıypınuətə ızıt vər kəzajstvo. Ojvəv Amerikən da Rətvəv Jevropaən kapiṭalişticeskəj usloviaezas mukəd una mestaezən vərəs vədsən vyrətəm. Sovetskəj sojuz vərnəs medbogatəj strana, sija paşkəta zorətə vər kəzajstvo, vər keraşşə planomernəja, üçastokkezən, a keraləm vər mestəə vədmə vil vər. Vər polosaas bura zoramə i muviž uzaləm.

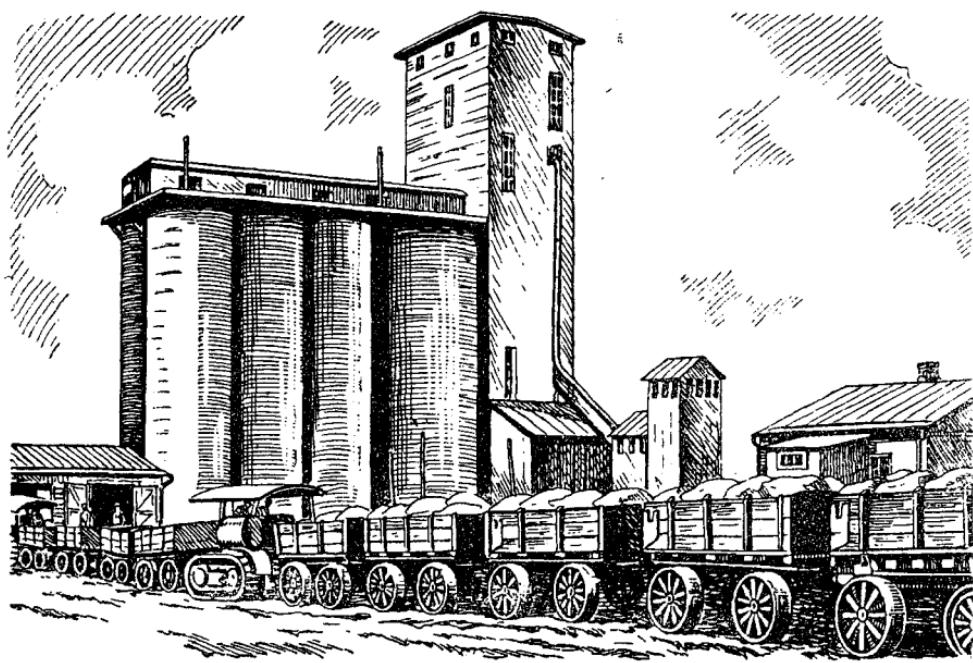
Step.

Vərrezşa lunvəlyəzık kujlə step polosa. Klimatas estən loə sonytzık: tələs sonytzık da zənətəzık, gozuməs kuzzık da zarzık. Müşinas çozazık munə vədmas kolçəssezlən sişməməs, munəgyləs əkşə unazık, sija kəz slojən müşinsə rəmşətə şəd rəmə (çvetə); seeəm müşinəs suşə şəd müşinən. Sonyt klimatas ulsətəs (vlagaəs) upazık isparjajtçə (paktə); müşinəs kəszık, ղəzelı vər polosən; vaş slyş oz mişkav vədmassez pitaşlınej sovvəsə, sijən şəd müşinnez vylən urozajjez una ızıtəzıkəş.

Tuləsnas stepəs vevtlişə vez turun kovjorən, gozum koneç kezə turunəs sondi vylas koşmə da burəjşalə. Stepən puez

oz тъдалә, токо ју вегеггез дөрүн да кърасsez дөрүп зевши-
шәңп ңеъзт լisa puezlən rasokkez.

Кәs s̄tepperezъn, кътәn рүкшәsses uшәпт әddәn jeea,
вьdmasses jeeazъkәs da bednәjәs: vez вьdmassez tujә вьdmәpъ
soçыпика sera polъn kustokkez. Muşinъs estәn muпagъlnas
bednәjъzъk, sija ne şәd, a kastanovәj livo виrәj rәma.
Sijәn, тъла ena muşinnes kәsәs, esә jeea ispožujtçәpъ muviз
uzalәm ponda; urozaj пыш pozas вошпъ toko iskustvennәja
vadәm (orosenqo) kostа.

34 ris. Sovxozъn шу елеватор.

Steppezъn una olәпь posni zъvotnәjjez — grъzunnez, kәdnä
pitajtçәnъ vuzzezәn da turun kәzзssezәn, — suşlikkez, surokkez
da mәd., i naşekomәjjez — ьв vreditellez — sarança, kәvвvkaez.

Jevropais da Ojvъ Amerikais steppez unazъksә gәrәmәs
da pәrtәmaş sogdi ьbbezә; Azjaыn esә ьзыt prostranstvoezen
emәs steppez, kәdnä avi pavkәtәmәs plugәn. Una steppez
Lunvъ Amerikais lunvъ toras, kәda kujlә umerennәj otъn.
SSSR-ыn stepa polosaas organizujtәmәs sovxozez — mirъn
medъzъt шу (zernovәj) fabrikaez.

Kazakskəj sovetskəj respublika steppezi, kədənə kujlənəp Kaspij da Aral sariżzez gəgər, medbərja kadəz polzujtisə toko poda viziəm ponda. Təv kezə kazakkez turun ezi zaptyvlə aslanıbs poda ponda, vəbsa vo nylən tabunnez verdışsə steppezi: ənesoça ovlis, kər goled kosta stepəs vevtlişas jya korkaən, i lənmədən külə əddən una poda. Əni Kazakstanın kerəməş təsənnüfənokosnəj stanciaez (təsənnüfən əkan stanciaez), zaptyelə turun, rırtənə burzık poda porodaez, kerəməş sovxozez; stepəs gərəm, səyən kəzənən əqançez, zorətənən vədmassez, kədənə şetənən kauçuk (rezina kerəm ponda), da mədik dona ətexničeskəj vədmassez. Kazakstan stranaezən azzəməş əddən una miq ruda kujlassesz; pondətəmaş stroitnən miqsıblətan zavoddez.

Tropik uvdəriş oblaş.

Umerennəj ottezən sija torınp, kədə kujlə tropikkez gəgərən, moroza tələbs oz ovlı. Ena mestaezən vədmassez veksə ovlaşən vezəs, mədloz sunıb, niya ozə əstə assınpəs lissenzəsə təv kezas.

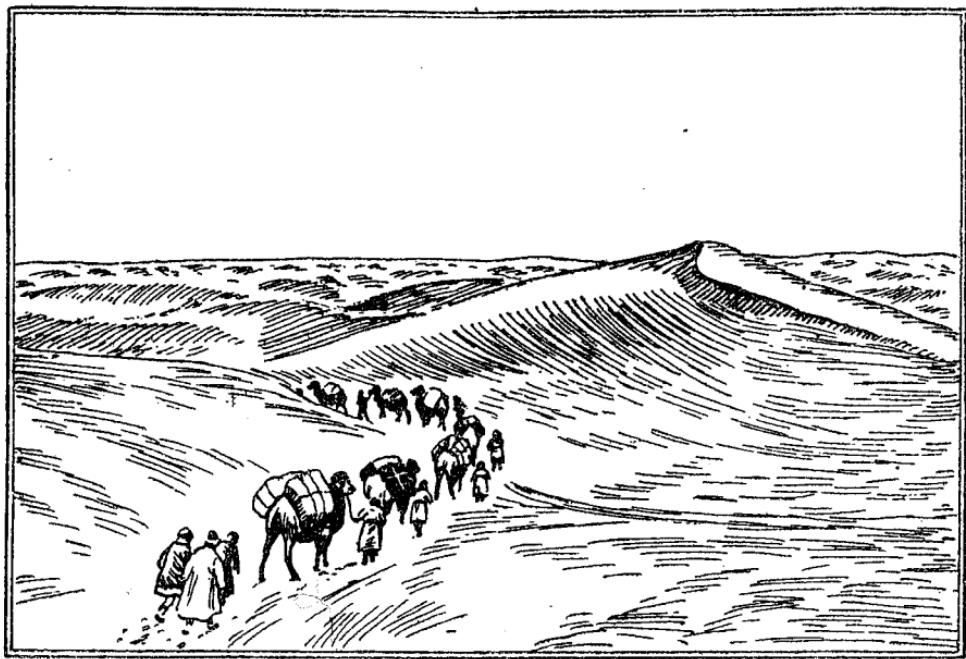
35 ris. Kavkazın Batum dənisi çaj plantaciam.

Tropikuvdər oblaşbs kujlə Jevropa lunvub kəzzəz vyləp, Kçym lunvub bereg vyləp, Kavkazb, Azia lun-asıvvub vyləp, Ojvub Amerika lunvub torgub.

Tropikuvdər oblaşsezlən klimatbs bur loə sadvədítəm ponda. Estən bura vədmənən vinograd da nezzəj frukttez: apeşinnez, limonnez, persikkez, burzək sorta jablokkez da grusaez.

Pustıqaez.

Medzar mu oblaşezas, kytən zerrez ovlenb əddən soça sogmənən pustıqaez. Vozdux kəs, qovo kytərreztəm, sondi — sotə, lunnas pustıqaa əddən ızyt zar (60° -əz C.). No ojnas mib əddən bura sajkalə, ovla, kər nejki kypməvlə. Eteəm

36 ris. Pustıq. Pesək baraxan.

sonbt da kəzət vezləşəmşən izzez pazalənən da paşkalənən uçıtk torokkez vylə — pesək torrezə. Tələs niyə nəvətə da teçə kyz pesəka müssəz — barxannez.

Pustıqaa vədmasses vədmənən jecə; əti-əti pantəşlənən lissez tujə vəekaşan jemokkezən da rədəna rýran vuzzezən nevət kustokkez. Ena vəekaşan vədmassez loənən şojanən

vervlundlə — pustənə zəvotnəjłə, kədə vermə ovpə i jutəg i sojtəg neətik lənən, a sijən pustənəez kuza vətləmən sijə oz vermə vezpə nekəyəm tədik zəvotnəj.

Kər pustəqən pantaşlə kluç, livo pustəqə-pyr vizbvtə ju, to va gəgəras sogmə sız suşan oazis. Estən pondən vədmyńń vədmassez, estən-zə mortbs ləşətə aslıs olanın da ńvvez.

Медъзыт да зар пустыңа ту вълас — **Saxara** — Оյнъв Африкалы. Пустыңаэз боштаның і Азалиш кәз — Aravia да Avstraлиш ръекиș обласшез. Ізът, по климатың шәрти қорытылған, пустыңа күjlө umerеннәj отын 8әр Азияны, eta **Gobi** һібо **8амо**. Sovetskәj союзын паشكыт пустыңаес күjlәнпъ 8әразия төрьн, Aral сарыз дыпън, etә **Kara-kum** да **Kyzil-kum**. Ізът vадан (оро-шилелнәj) иззеz, кәднә estәn nuәtis sovetskәj vlaş, пустыңаис къеәмкә tor bergөtisә-ni xlopop ыбвеze. Ena пустыңаезын аzzәmәs шera күjлassez, javitçis шernәj zavod, күтәn оззък yetlәtlisә toko verbүud karavannez, әni ләшәтәm avtomobillezәn yetlәm.

Tropik oblaşsez.

Tropik ottezas müşinb sogmə gərd rəma, gərd müşin (krasnozem). Sıbn munəgħib's jeca, no unaəş sovvez, sijen gərd müşinb şetə bur ploddez.

Ekvator gəgəras, kütən vədsə vo uşənə una zerrez, zoramənə vəna tropik vər vədmassez. Puez (vədkod pałmaez da məd.) veksə vezəs. Puez vülyna-vülyna kajənə, stvollez nylən kaṭṭəməş kaṭṭışan liana kəz zaezən. Puez vülyn olənə ovezanaez; estən lebalənə miça, gərd da zelonəj, borddeza popugajjez.

Mədik mestaezən tropik otas, kytən voşa zera kadəs vezşə kəs kadən, kujlənə tropik steppez—savanez. Vylən, mort suvda, turun vevtə savansə, ətikən livo nevezət gruppaezən estən vədmənə puez. Voşa kəs kadə turunəs koşmə, puez lissesə çapkənə, mukəd zyvotnəjjez uşənə uzəmtə.

Savannezas əddən una turunşoş zəvotnəjjəz: estən olənə tabunnezən antiloppez, porozzez, vizza zebraez; estən vylən

zýrafa suzætæ puez výliš sojan. Savannez da pustъnæz grañica výlyп olæ medъzъt kaj — straus da medъzъt xisník — lev; estæn savannez da värrez dorъn olæ i slon.

37 ris. Trópik vär.

Tropik stranaezъn, plantaciaez výlyп, zorëtænъ da paškætænъ una dona produktaez: kofejnæj, kakaovæj, çajnæj, xinnæj puez Setçiniş vajşæ i kauçuk, këda munæ rezinaiş vëdтор keræmæ Sedtænъ sijæ kauçukşetan pueziş.

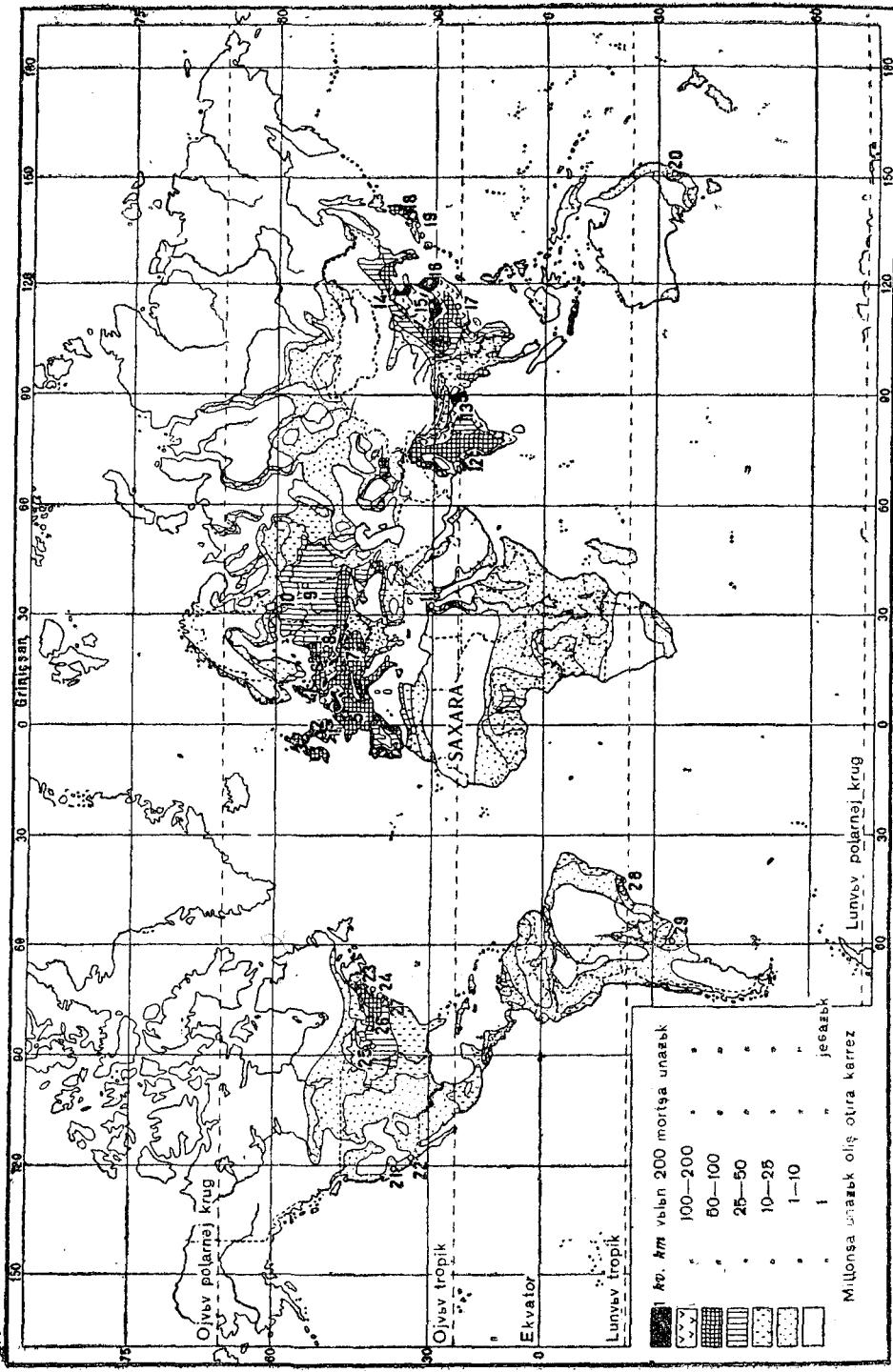
VII. MU SAR VЬЛЬН OTIRLӘN OLӘM.

Una-ja da eəka-ja olə otir.

Mortbs zъvotnәjjezkәt, kәdna zavişitәnъ prirodaşan, ne әtkod sijәn, sto sija prirodasә podçinítә aslъs. Etә sija vermә kernъ sijәn, sto sija kuzә lәşәtnъ proizvodstvo orudiaezi da tәdmavny priroda zakonnez. Priroda mәdkodşәtәmәn da assis kәzajstvennәj uz zorәtәmәn mortbs vezşә i açъs, vьdmә kujturнәjа.

Sijәn, myla mortbs etә tәdә da kuzә kernъ, şeñitcis vьdsa mu sar kuza. Sija olә i zar stranaezъn, i umerennajjezъn, i połarnajjezъn. Oz poz viştavny, sto zar stranaezas mortbsle prirodasә pъr şetә unazъk, nezeļi kәzүttezъn. Kәzajstvo da ɻexnika zoralәm şәrna mortbs şo unazъk i unazъk ispožuјtә prirodasә, oštә vil bogatstvoez, vizәtan dak, medumәl priroda usloviaezyн. Siž, Kołskәj kәzъп carskәj pravielstvo kosta carskәj pravielstvoen liçkәm loparrez çorъt priroda kolasъn әdva vižisә assinъs olәmпsә vәralәmәn, çeri kъjәmәn da kәrvәditәmәn. No vot sovetskәj uçonajjez kәz kerәsseziş azzisә mineral appaňtliš ьзыт kujlassez, kәdaiş sogmә әddәn dona fosfornәj mu burmәtas. Sijә sedtan mestayn sovetskәj vlaş stroitis socialisticeskәj kar Xibinogorск; muviž uzałәmә vәlisә pъrtәmәş osovәj (torja) prijommez, kәdna şәrti estәn әni kәzәnъ şu da zorәtәnъ karç. Una izvezәn (meropriяtie-zen) lebtisә loparrezlәn kәzajstvo i kultura. Къз вьtте-вь gazzәm kraj pondis una as dъnas kъskыnъ olişsezәs.

Siž mi boştamә olәm ponda şo vil i vil paşkъtinnez. Boştam esә primer. Novosibirskәj ostrovvez, Vrangel ostrov da Ojvъv mu, kәdna kujlәnъ Połarnej sariзъn, i kәdnayn

38 ris. Miy ēēka mu vñlñn ola otir da þæt karrez (çüraezən tÿççalama þayı karrezlen geografiçeskij polozenno).

carskəj kadə ez ovļ ղekin, əni, kər sovetskəj vlaşs pondis plan şərti niətənə uezə ojuvsə voştəmən-tədmaləmən, sovet-skəj gerojjez tədmalışsez da setçin medozza olişsez enə ostrovvesə kerisə olanaezən. Enə Połarnəj sarişis ostrovvesə olanaezən kerəməs şetə ьзъt poža mijan stranalə i vədəs mirlə. Setçin velətənə połarnəj stranaeziş klimat, kəda ьзъt vlijanqno şetə pogodda vezşəm vylə eəka otır olan umeren-nəj paştaezən (sbrotaezən).

Enə ostrovvez vylən ləşətəmas stanciaez, kədna radio kuza şetənə tədnə k्�eeəm sostojanqnoyn jyez, a ətlayn i sarişis ojuv tujjez jyliş. Nija bogatəs pustənəj da sariş zvirrezən, kədna vylə vəralənə medozza olişses.

Mu sar vylas əni kołçənə ьзъt oblaşsez, kədna ozi ov ղekin, toko Antarktidən da Grenlandia sər torış jya pustənəj, kədna vevtlişəməs əddən kəz jyezən.

Mu sarıslən vədəs kəsin plossadəs 149 mln. kv. km ьzda, a kəsinib, kəda vylən olə otır, 134 mln. kv. km ьzda.

Mu sar vylən oliş otırıls svet torrez vylə juksə to kəz:

Azja	—	41,5	mln. kv. km	vylə	1100	mln. mort
Jevropa	—	9,2	"	"	500	"
Amerika	—	37,6	"	"	200	"
Afrika	—	29,2	"	"	150	"
Avstralija da bəzət okean						
ostrovvez	—	7,6	"	"	10	"

Eta tablicais tədalə, sto otırıls unazıksə olə Azjayn da Jevropayn. Eta mijanlıə viştalə səj yliş, sto Azjayn bur priroda usloviaeza oblaşsezən esə əddən vazşa kaddezə sogmisə ьзъt gosudarstvoez zoraləm kəzajstvennəj olanən.

Jevropa -zə otırıls unazıksə sodis kapitalistiqeskəj kəzajstvo zoralıkə, kədalə kolis una uzvən, a əddənziksə karrezyən.

Ətlaaləm Stattezən kəzajstvo zoraləmkət siž-zə una otır çukərtçis Ojuv Amerika asvvvən toras.

Una-ja olə otır torja stranaezən, azzənə sərat tophta şərti. Sijə 1əddənə to kəz: vədəs otırılış 1əddəssə jukənə

stranaış kvadratnəj kilometraez ıbddəs vylə. Siz loə oṭirlən sərət topıta 1 *kv. km* vylə.

Mu sar kəsin vylən oṭirlən ətlasa topıta 1 *kv. km* vylə usə 14,5 mort. Nija mestaezən, kytən oṭırbs olə əddən eəka, suam, Anglia promyshlennəj rajonnezən eəka oləməs 1 *kv. km* vylə usə 600 mort. Stranaezən, kytən oṭırbs olə soça, suam, rüstəməzən, tundraıb, mədənəz, setçin ətik oliş vylə usə 20 *kv. km*-əz i unazbək.

Oṭirlən sodəm.

Ətləbən boşəmən mu sar vylas oṭırbs voiş voə sodə, eta loə siyən, sto oṭirlən sogməməs sodə, a kuləməs — çimə. Eta sodəməs bergalə 1000 oliş vylə ətik mort gəgər.

Torja stranaezən sodəməs livo çinəməs zavişitə obsestven-nəj poliçeskəj usloviaeşşan.

Siz, carskəj Rossıaıb, eksploatacişaşan, kəzajstvennəj rozo-ritçəmşən da poliçeskəja lışkəmşən uçət naroddez ne toko şetlisə sodtət, a çinlisə.

Ənqə-zə kadə mijan stranaıb, kər materialnəj polozeñpoys burşalə da uzalişsezəs eksploatirujtəməs avı, a siž-zə sovet-skəj strojbs, kəda uzalişsezlə şetis poliçeskəj svoboda, bədəs oṭırbs perxtə pondis sodnə, a ətləbən etakət sodənə i uçət narodnoşşez.

Afrikaıb-zə, Kongo ju kuşa koloniaezən, kədnə kapitalis-tiçeskəj Belgia kiyən, əddən vura eksploatirujtəmşən medvərja zınvekə negriştanskəj oṭırbs kəkiş gəgər çinis.

Oṭır rasaez.

Mu sar vylis oṭırsə vevdərşa çuzəm şərti, kuçik rəm da mədik priznakkez şərti torjətənə rasaməd vylə. Nə kolasiş unazbəks oṭiraəş çoçkom, viz da şəd rasaez.

Çoçkom rasaas pırənə: roçcez, ukrainsa, belorussez, polakkez, nemeçcez, anglıçana, francuzzez, italjançı, grekkez, indussez, persiana, jevrejjez, arabvez da mədikkez; vizə —

kazakkez, jakuttez, kalmakkez, burjattez, mongollez, mordva karellez, tatara, turkkez, japonsa, kitajci da med.; sedə—negrrez da avstralija.

Meduna otişa rasaen loə çöökcom rasa, kedayp loə vədəs otiriş zynys gəgər (1 mrd. gəgər). Çöökcom rasas olə Jevropayp ızytzb toras, Azia lun-tıtylynp da Afrika ojvıyln. Amerikayp da Avstraļiayn siizze una-zıyk olə çöökcom rasa — jevrejskəj pereşelenecçezlən potomokkez.

Viz rasa olə Aziayp, Asyyvvıv Jevropayp da ızyt okean ostrovvez vılynp; sija vədəsəs 600 mln. gəgər.

Şed rasa olə Afrikayp, Avstraļiayn da sə gəgər ostrovvez vılynp. Səssə, Afrikanskəj negrrez una oləny Amerikayp. Etçə niya vajətəmaş rabtorgujtiszezen, keda naşitvennəja niye voştise ny Afrika roqinayp da vuzalisə şelşkəj kəzajstvoyn şekbüt ızzez uzałəm ponda çöökcom rabviżiszezlə — pomeşşykkezlə. Şed rasais otirəs — 150 mln.

39 ris. Çöökcom rasais mort.

40 ris. Viz rasais mort.

41 ris. Şed rasais mort.

Una burzuaznəj uçonəjjez dokazъvajtənъ, sto vylbzъk kultura dъnə vermas loknъ jevropejskəj rasa. Eta teoriyas mədə sajəvtň koloniälnəj da nacionałnəj liçkəmsə (ugneşen-nosə), kəda em kapitalisticheskəj stranaezyn, a əddənzsəksə pъ koloniaezy.

Nija ьзъt kulturnəj uspexxes, kədna susətisə mijan Sojuzyň vydən nacionałnosşez, əddən vyeemta myççalənъ eta burzuazno-imperialisticheskəj teorialis vydəs vəvətçəmsə.

Ьзъt kulturnəj uspexxez susətisə SSSR-ъn viz rasaiş naroddez: tatara, kazakkez, karellez, jakuttez i məd. Perxta lebtənъ assinbъ kulturasə seeəm naroddez, kyzı, Asyvvv Azja polarnəj krug sajyn olişsez, çukçaez, korjakkez i s. o3.

Вydəs narodnosşezlən, kədna olənъ mijan Sojuzyň, em aslanbъ pişmennoş da skolaez. Unalən pъ kolasiş ənənə kadə sogmisə aslanbъ skolaez, nauçnəj ucrezdeñnoez, aslanbъ teatrrez i məd.

VIII. SSSR-ън PRIRODA USLOVIAEZ.

SSSR-ън geografičeskaj položenjo.

SSSR-ъс as uvtas voštə Jevropalis asvvvuv зъпсә, въдес Оյвъ Aziasә, Ural keressez дънсан Velikaj okean дънәз, da Sər Azialis гътвъв torsә, Kaspij sariž дънсан asъv ladorсә. Plossadъs, kədə Sovetskaj sojuzъs as uvtas voštə, loə 21 mln. kv. km-şa unazъk, libo mu sar vъlyп въдес olana kəsiniş $\frac{1}{6}$ tor ьzda. Ожвъ ladorъn şibatçә ожвъ Połarnej sariž bereggez дънә. Sovetskaj sojuz kъп i Połarnej sarižis ostrovvez: kъk ьзъt ostrov Vil mu; Vil mu дънсан гътвъlas, ьlyп oжvъlә, kujlә ostrovvez gruppa, kəda susә Franc-Loşif muәn. Vil mu дънсан asvvvylә kujlә ostrovvez gruppa— Ожвъ mu, a ыләzъk asvvvulas—Novosibirskaj ostrovvez.

Ena ostrovvez kolasъn Połarnej sarižis sogmətə kъпtмkә beregdor sariž: Sojuzlәn jevropejskaj toris bereggez дъпъn, Vil mu дънсан гътвъlyп, kujlә Barenc sariž. Atlantika okeansan sъә rъgә sonъt vizъv (төсөнно) Golfstrom, i sijen Barenc sarižis aslas lunvъv torən nekər oz kъпtъvъ; estən Kołskaj kəz vъlyп kujlә Sojuzlәn vaznaj port—Murmansk.

Kołskaj kəz дънсан lunvъlas rъgә Çoçkom sariž. Sъә ozә sedə Golfstromlәm sonъt strujaez, sija kъпtъvъlә kuztav kezә. Çoçkom sariž bereggez vъlyп, Oжvъ Dvina usso дъпъn, kujlә port Arxangel-sk.

Vil mu da Oжvъ mu kolasъn asъv ladoras kujlә Karskaj sariž, kəda nełki gozumnas ovлә tъrəm jъәn. Въd voә gozummeznas ledokollez otsaləmәn Karskaj sariž-rъg tүpъnъ torgovәj sudno karavannez şibirskaj Ob da Jenišej ju ussoezә. Sovetskaj voezә Jenišej bereg vъlyп stroitəm port Igarka, setçinəz vovlәnъ sariž paroxoddez.

Оյнъв мұша асың ladorьпзък сарізьс еса әддәнзък веңтәма жөзән, еса șекътъкәш үжалан usloviaes. Neuna puțese-stvenqnikkezlə ызыт trudnoşşezən, жөзъп təvjəmən udajçcis mun-pı Atlantika okeanşan Vejikəj okeanə Jevropa da Azia ойнъв bereggez dol; mi tədəmə-ni, sto sovetskəj ledokol „Şibirjakov“ 1932 voşa geroiçeskəja munəmən etə tujsə vermis munpı ətik gozumən, da тъççalis, sto şibirskəj bereg-gez dorət ujavný pozə.

Rətvıvşaṇas Sovetskəj sojuzbı loktə Balṭij sarižlən Fins-kəj kurja dənpə. Sı vılyı Neva ju uşso dənpən kujlə port Lenıngrad. Lenıngradşan Rətvıv Jevropaiş stranaezə medmatış va tuj. No Finskəj kurjaas kəpətvlə i sıjən Lenigradskəj portlən ızıls 2—3 təliş kezə suvtlə. Sojuzbı jevropejskəj torış lunvıv ladorşaṇas — Şəd sariž, sılən ojnyv da asyvvıv bereggez Sovetskəj sojuzlənəş. Kıtm kəz jansətə Şəd sariž dənşaṇ Azov sariž. Şəd sarižsan, kyz i Finskəj kurjaṣan, mijan em Rətvıv Jevropaə petanın, estən eməş kəpəmkə vəznəj portovəj karrez: Novoroşıjsk da Batum Kavkaz bereg vılyı, Odessa — Şəd sariž ojnyv bereg vılyı. Kıtm kəz vılyı inedvur port — Sevastopol, — Şəd sarižiş vojennej flotlən sula-lanın.

SSSR-lən asyvvıv sariža granicaez sogmən Veličkəj okean sarižsezən. Ojnyv ladoras kujlə Beringov sariž. Sıjə Oxot sariž dənşaṇ jansətə Kamçatka kəz. Eta kəzətəs kék sariž, kədəna ызыt prostranstvo vılyı kəpətən təv kezə. Oxot sariž lunvıvşaṇ ңuzaləma Saxaļin ostrov; sılən ojnyv torğs Sovetskəj sojuz kiyn, lunvıvlişs — Japonia kiyn. Saxaļinşa lunvıvıñzъk kujlə sonıt Japon sariž.

Japon sariž bereg vılyı kujlə Vladivostok port.

Viştaləm sariža granicaezşa, SSSR-lən eməş kəsinən ызыt granicaez. Rətvılas SSSR graniçitə gosudarstvo-mədkət: Ojnyv Polarnəj sariž da Finskəj kurja kolasıbı munə granica Finlandiakət; Finskəj kurja dənşaṇ lunvılə — Balṭij sariž dorış kék ңeъzyt gosudarstvokət — Estonia da Latvia, nı sajn — Połsakət, i Şəd sariž dənə loktə granica Rumıniakət.

Rətvıv granicaşaş mijan Sojuz ponda vizə ызыt znaçenno.

Сыръи ти тортуктам Рұтвұв Европаіш капиталистіческәй государствоzekат. Етә граніcasә mi dolzonәş şinmәnзьk beregitп, siзкә etaşan Rұtвұv Европаіш Sovetskәj союзлa vrazdevpәj капиталистіческәй гosударствоez vermasә mijan vylә uskәtçyp.

Kavkazsajын, Шәд да Каспий сариззеz kolasыn Sovetskәj союз граніcіtә Turciakәt da Perziakәt. Perziakәt граніcaль munә i Kaspij Sariзsha аsъvvvuzьk. Сы sajыn, ыләзк аsъvvulas, куйләnъ Afganistan, Kitaj, Tuvinskәj da Mongolskәj narodnәj respublikaez. Ena граніcaez vylәn aslanым sushed-dezkәt mijan emәs druzestveñnәj otnoseñdoez. Sek, kәr въdәs ызыт капиталистіческәй гosударствоez enә stranaesә mәdәпъ-въ kernъ aslanыs koloniaezen, toko әтиk Sovetskәj союз въlіs liddisә nъ samostojałenoşkәt. ылын аsъvvvulen SSSR граніcіtә Mançzou-Go-kәt, kәda ңевазын jansatçis Kitaj dыnşan torja гosударство, a въlіs kәda loә Japonialәn kolonia, da Korejakәt, kәda siз-zә Japonialәn kolonia.

SSSR-lәn mi vevdәr.

SSSR-lәn үпазык plossadыs lazmytina. Lazmytinys ызыт prostranstvo boştә Sojuz Jevropejskәj toris, въdәs Rұtвұv Шибир да 8әr Azialiş ызыtzыk torsә. Vylыnninez mijan strana prostranstvois boştәnъ una uçetzыk mesta. Lunvұv doras küssә kerәs хревјottezlәn ot.

SSSR-iş Jevropa torsә çut ңe въdsen boştә **Asъvvvje-vropejskәj lazmtyin**. Eta lazmtyin 8әгын mukәd mestaezas lebtişәnъ ңевынъ vylыnninez: Moskvaşaң rytvұvlypъk ojvunşan lunvұvlә küssә **Srednerusskәj vylыnnin**; сы vylыnsaң rytvұlas i аsъvvulas vizibtәnъ Sojuzыn jевropejskәj toras medbىzъt juez. Сы dыnşan аsъvvvuzьk, Volgalәn veşkъt ladoriş bereg dol, kujlә **Volgador vylыnnin**; sylәn vylыpъk mestabs Samara kar dыnъn, kytәn çukyltçә Volga juys; estәn Volgador vylыnnin juys dыnә loktә krut orәminin i susә **Zigułen**. Asъvvvjevropejskәj lazmtyinys аsъv ladorşaas граніcіtә kuz, ojvunşan lunvұvlә ңuzalәm, Ural kerәssez хревјotәn. Ural — vazsaes, bura kişsәm kerәssez; nija ңev-

Ішпәш, токо мүкәддәслән јүвves ңевна вулынъкаş $1\frac{1}{2}$ km-şa. Ural дынсаң асъввялс куйлә пашкыт ploskәj **Рұтвұншівір-скәj lazмытіn**. Асъввялс Jenişej ju дынсаң Veликәj okean дынәз куйлә **Асъввұншівірскәj otakerөsain**, кәдна торja мestaezын krestашәпь kerәsa xrevjottezәn.

Lazмытіna i Sojuzlәn 8әраziatskәj toris vevdәrьs: Aral sariз gәgәr куйлә пашкыt **Aralo-kaspijskәj lazмытіn**.

Sojuzъn lunvъv dor kuza lebtishәпь kerәs xrevjottez. Jevropejskәj toras, Kъym kәэзып lunvъv bereg vylas, kъsshәпь ңевылып **Kъymskәj kerәssez**; оjvъvşanás niya lebtishәпь ңе kruta, a lunvъvlas „Kъym lunvъv bereg“ polosabs дынә usәпь orәm stenaәn.

Şәd sariз da Kaspij sariз kolasып vульna lebtishәmaş **Kavkaz kerәssez**. Nyләn xrevjottes veksә vevtәmәş lьmәn, kerәssez kuza buzdәпь lednikkez; $5\frac{1}{2}$ km-şa vульнъка lebtishәma Kavkaz јv—**Eлbrus**, ңевнаәn lazмытъk sъsa—kerәs **Kazbek**.

Aralo-kaspijskәj lazмытіn dorыn, Sojuzlәn Afganistankәt da Kitajkәt grañica vульn, kujlә şekyt şibәtçana kerәsa strana **Pamir**. Sъ vульn lebtishәпь SSSR-ып medvъlyп Kerәssez: **Lenin pik** da **Garmo pik** 7 km-şa vульнъкәş.

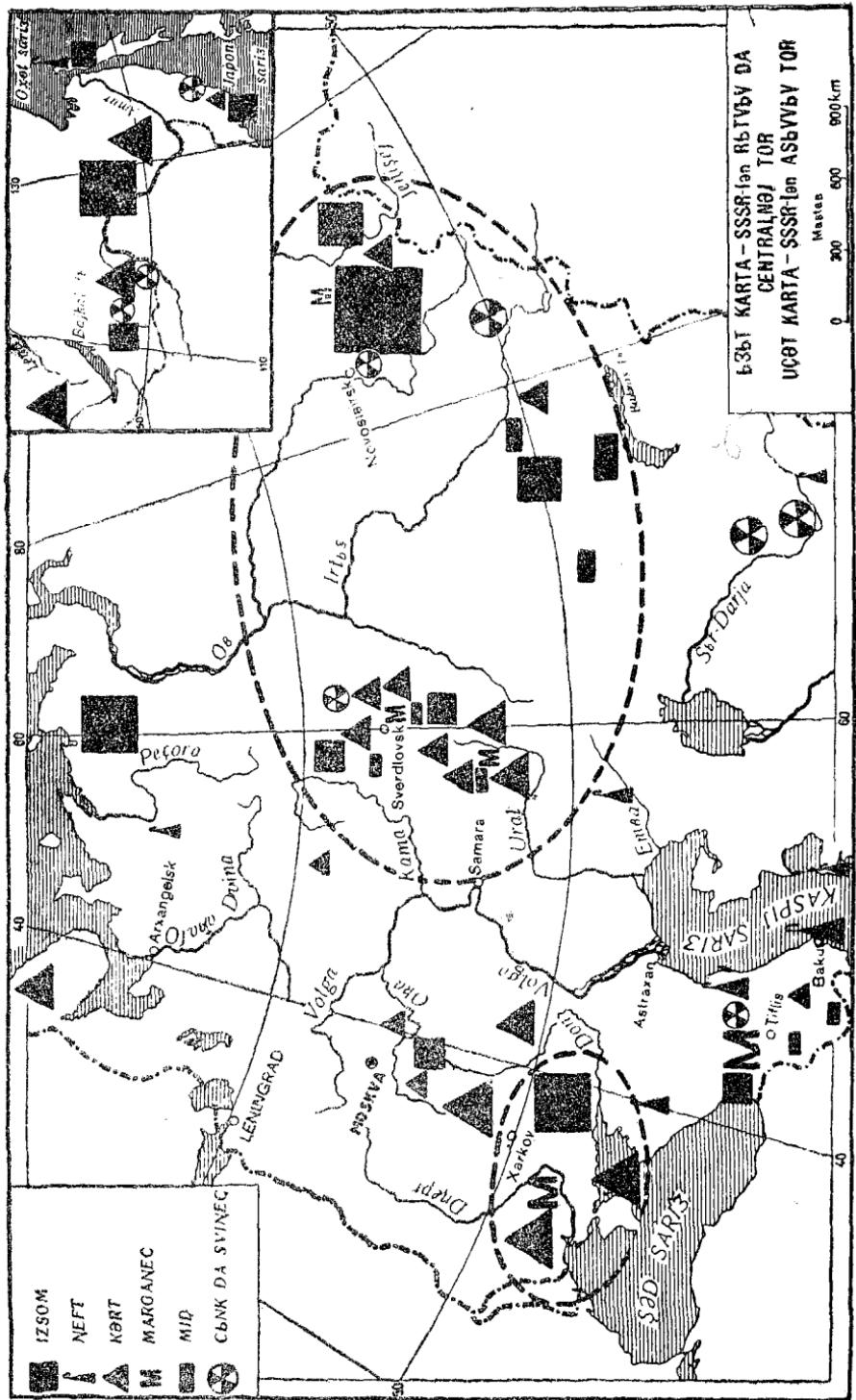
Pamirshaq ojvъvlezyk гытвұnшаң асъввялә nuzalәm mu sarvъlyп vьbdәs kerәs xrevjotteziş medvъlyп xrevjot—**Tan-Заң**.

Rұtвұnshиvіrскәj lazмытіn lunvъv doras, Mongołskәj narod-nәj respublikakәt grañica vульn, kujlәпь Altaj kerәssez. Ena kerәssez si3-zә vульnәş: mukәdдslәn јүvves vevtәmәş vekşa lьmәn.

SSSR-ып sedtәs bogatstvoez.

SSSR пашкыt prostranstvoon mu рьекас una kujlәпь vьbd-kod bogatstvoez, kәdna paшkыta ispožutçәпь Sojuzъn soci-alistiçeskәj kәzajstvo stroitәm ponda. No ьзъt tor ena bogatstvoeziş vovшo ez ispožujt da ez tәd carskәj Rossia; toko sovetskәj stroj oštis enә ьзъt bogatstvoesә; sovetskәj tәdmalişsez uзәn 15 voәn Sojuzъn azzәmәş vil әddәn ьзъt bogat-

42 ris. SSSR-ın glavnej polzaa sedtessezelən vaznajəzk kujlaminnəz. Punktira gəgressəz pəske kəreməs SSSR-ıan l-za da 2-lik izsom—metallurgijskəj bazaəz.

stvoezi, no eze ənəz əzət prostranstvoezi koççən tədmavtəməş. Ena priroda bogatstvoezi baza vülyn SSSR uverennəja vermas zorətnə aslas kəzajstvoiş vədkod oträşllez, kədəna şetasə vətnə da i ozañlı kapitalisticeskəj stranaezi da SSSR-sə kərń ekonomiçeskəja nezavişiməjə kapitalisticeskəj gosudarstvoezişan.

Kərt ruda zapassez şərti SSSR-ıs miras vizə pervəj mesta. Nija kujlənə una mestəyn: Ukrainaın — Krivəj Rogı, Krym asvvvıv torıny — Kerçen i Ural kerəssezən. Səssə, Sojuzıny jevropejskəj tor sərən, Kursk kar dənşan asyv ladoras sovetskəj isledovannoez (tədmaləmməz) azzisə kərt rudaliş əddən əzət zapassez, kədəna vədəs mirovəj zapassez əzda. Kərt ruda azzəma i mədik una mestaezən. 1932 voə əzət kujlassesz rudasə azzəməş Kołskəj kəz ojvıv torıny.

Sovetskəj azzəməs medvərja kadə una sədtisə mijanlış mid ruda zapassez. Ozzık mid ruda zapassez şərti medbogatəj rajonən İbddijsiš Ural; əni eze əzətəzək zapassez azzəməş Sojuzıny səraziatskəj toris; estən Balxas tə ojxtıvıv berəg vülyn oştəm əddən bogatəj mid ruda kujlanın. Mid ruda em i Kavkazı. Altaj kerəs dorrež vülyp azzisənə şviñec da cink ruda kujlassesz. Torja mestaezən Sojuzas azzəməş aluminij ruda kujlassesz.

Ena vədəs bogatstvoes şetənə mijanlı paşkyla zorətnə metalləz kerəm, kədəna əddən kolənə stranaıslə, kədnə ryr mi vajavlimə granica sajiş.

Uralıñ da Şibirıñ mijan em z o l o t o (zarnı), kədə mi sedtamə zolotoşətan pesəkkez mişkaləmən da kerəs porodaez zugdəmən, kədnən em zolotoys. Mədik dona metall — platiña, kəda donazək zolotoşa, una sedtişə Uralıñ, i mijan Sojuzs pozalıj toko ətnas sijə şetə mirovəj tıpok vüla.

Ne jeeazəkəş Sojuzıslən vədkod lontışan zapassez. Neft zapasən SSSR medbogatzək vədəs mədik stranaeza. Glavnəj neftşetaninnes kujlənə Kavkazıñ Kaspij sarız dənşen, Baku kar dənşen da Kavkaz kerəssez dənşan ojvıvıpləzək Groznəj kar da Majkop kar dənşen. Mijan neftanəj bogatstvoezi so-

disə medvərja voezə oştəmmezən: neft azzəma torja mestaezən Ural kerəssez rytvən pokatınp, una azzəmas vil neftşetanınnez **Əmva** ju baszejnyp, kəda usə Kaspıj sarişə, Ojvən krajyń, Sxaſin výlyń da məd. mestaezən.

Pervəj mestaeziş ətik mestəyn sulalə Sojuzbə i izsom zapassez şərti. Meduna sedtişə som Doñeckəj izsoma baszejnyp (**Donbas**), kəda kujlə Azov sariş dönsən ojvylıpzyk, Doñec ju veşküt ladorış bereg kuza. Donbasıssə unaiş bogatzık Kuzneçkəj izsoma baszejn (**Kuzbass**), kəda kujlə şibiryn Altaj kerəssez ojvən dorınp (otroggezən). Vaznəj somşetanın i **Karaganda**, kəda kujlə Aralo-kaspijskəj lazımtınp ojvən toras.

I torflən əddən əzət zapassez, kədna çapkaləmaş omən Sovetskəj sojuz vəra polosa kuza.

Əzət znaçenno kəzajstvoyn vizənə i sov sedtəssez, kədna azzəməş torja mestaezən Sojuzas. Kołskəj kəz výlyń, **Xibinsk** kerəssezən, azzəməş əzət zapassez apatit, zelonəjkod iz, kəda sostavınp em fosfor. Apatit ximiçeskəj zavoddezən kərənə əvvəz ponda burmətassez (udobreñnoez). Nija-zə burmətassez kerşənə i fosforittezis, kədə sedtənə Sojuzas una mestaezən.

Kama ju výlyń, Usojlo kar dýlpınp, azzəmaş **Kalij** sov kujlassesz sýmda, sto SSSR-ııs ena zapassez şərti vədəs mədik gosudarstvoez kolasınp suvtis pervəj mestəə. Ena sovves sižə şetənə əvvəz ponda burmətas.

Puəm soviş ximiçeskəj promyşlennoş kerə vədkod produktaez, kəda sedtişsə kyz izsoviş, kəda kujlə Donbasınp da mədik mestaezən, i sola təzeziş, kütçə solıs pukşə rədəsə, seçəm aspuksana təbez — **Eltón** da **Baskunçak** kujlənə Volgalən ulış vizvətəm dýlpınp.

Mədik sostava sov, kəda susə glauverovəjən, ximiçeskəj promyşlennoşın loə medkolana sýrjoən; sija pukşə rədəsə i gyezən (vavvezən) çapkişsə **Karavugaz** kurja bereg výlə, kəda — Kaspıj sariş asəvvəv ladorınp.

Seçəməş vədkod bogatstvoez sovetskəj tılynp.

SSSR-ын тъез.

Torja mestaezъn Sojuzas kujlөпь ызът тъез. Una тъез ожътвън вълып; медъзытtes пъ kolasiш къз mi тәdam-نى: **Ladoz** тъ да **Oңeg** тъ. Асьвън Шивирън рукалә ръдън тъ—**Bajkal**; сәраziatskәj торън emәş әddәn ызътәш sola тъ sariзzez—**Kaspij** sariз da **Aral** sariз da solakod ызът тъ **Balxas**.

SSSR-ын juez.

Sovetskәj sojuz ызът prostranstvo вълып vizъvtәпь ызът juez. Vizъvtәпь niјa spokojnәja da zagәnika. Тәvnas niјa къпымкә tališ kezә къптывләпь, tulsnas sylәm lъmshaп тъгәпь vaen da refәпь berегgeziш. ызът va kosta Volga ju paш-tanas ovlә 10—15 km paшta. No kәr ызът vaez çulalasә, juez çinәпь, neлki medъzyt juezъn çerъdъpinnez mesajәпь vetъльп sudnoezlә. Ojuvъn Poлarnәj sariзә vizъvtәпь unavaa paшkъt juez: Sojuz jevropejskәj торън—**Ojuvъn Dvina** da **Peчora**; Шивирън—**Ob**, **Irtъs** pritokәn, Jeңiшej, **Lena**. Шәd sariзә da Azov sariзә vizъvtәпь **Dnepr** da **Don**; Kaspij sariзә—Jevropaыn medkuз ju **Volga**, **Oka** da **Kama** pritokkezәn i Volga дъншап asьvъvъvzъk—**Ural** ju. Sәr Aziaыn da Kavkazъn juez kotәrtәпь вълып lъma kerәssez vъvshaп. Kerәssezas niјa sumәn da въgәп, gotovәs въdәs şәranыs пәвәтпь, къз вәвәs kotәrtәпь uselloezat; kerәssezis rovqinaezә petәm вәгъп kotәrtәпь zagәnlikәn, pukшatәпь çerъdъpinnez da ostrovvez. Kavkaz kerәssez vъvshaп vizъvtәпь Шәd sariзә **Kubaп** ju, a Kaspij sariзә **Terek** ju. Taң-Saң da Pamir kerәssez vъvshaп Aral sariзә vizъvtәпь juez **Syr-darja** da **Amu-darja**. Oxot sariзә usә unavaa paшkъt **Amur**, kәda vizъvtә Sojuzlәn **Maңczou-Gokәt** granica kuza.

Тъез da juez viзәпь ызът znaçenjo kъz dontәm tujjez. Kytәп aviәs kәrttujjez, setçin juez әnәs loәпь glavnәj tujjezәn. Juezlәn znaçenjoys sodә esә kanallezsan, kәdnа әтиk ju әtlaalәпь mәdikkәt. Siz, Volga әtlaalәma juezkәt, kәdnа vizъvtәпь Baltij sariзә, **Mariinskәj** vaa **siшtemakәt**. Tuj munә Vol-

gaşan sə Seksna pritok kuşa Çoçkom tə-pırg, uçətik sorok-kez kuşa da nə kolasıñ ətlaalan kanal kuşa Oneg təəz; etaşan eta tujıs munə Şvir ju kuşa Ladoz təəz da Neva ju kuşa Finskəj kurjaəz. Pondətçisə Kama ju Peçorakət da ojvıv Dvina pritok Vıçegdakət əlaalan uzzez; Garjənə kanal Volgaşan Moskva juə. Kerəma Volgo-donskəj kanal proekti, kəda Volga kuşa munan gruzzesə petkətas sarişə. 1932—33 voə kerəma əddən əzət iz **Belomorsko-Baltıjskəj kanal** nuətəmən, kəda oştis tuj Çoçkom sarişan Oneg təəz da ылəzъk — Finskəj kurjaəz.

Va vizvtəm vınpıs ispołzujtçə elekrostanciaez uz ponda; eta kostə vaşlən vınpıs asnas vezə lontışan i sijən i suşə „çoçkom somən“. Eta ponda əddən udobnəjəş perxta vizvtan kerəs juez, sijən çoçkom somnas əddən bogatəş lunvılış kerəsa dorrez (okrainaez): Kavkaz, 8ər Azia, Şibiris lunvıv tor. No i rovninaa juez ispołzujtçənə kəz çoçkom som: Dnepr vılyıp uzałə Jevropaın medəzət Dneprovskəj elekrostancia; Volga vılyın pondətçənə stroitnə kuim elekrostancia. Kəz ozzək vəli-ni viştaləma sto Kambsinskəj elekrostancialən plotinəs şəfas əzət pozan (vozmoznoş) vadnə əzət prostranstvo Volga sulga vəreg vılış kəs steppesə.

SSSR-ıñ klimat.

SSSR-ıñ aslas ojvıv dorreznas vuzə połarnəj krug sajə i kujlə kəzət klimata otınp. Bıdəs ostañnəj prostranstvoıs Sojuzlən kujlə umereppəj otınp. Atlantika okean dənşan SSSR-ıñ kujlə ыlnı, əzət okean dənşan sija jərjisəm kerəs xrevjotən, i toko Ojvıv Połarnəj sarişlən vlijanlıoys ыlə pırgə lunvıvlas Sojuz prostranstvo kuşa. Sijən SSSR əzətzək toras klimatıs kontinentaılınəj; sija torjətçə kəzət tələn, zar gozumən da ղeypa pukşəssezen. No klimatıslən kontinentalınoys ne vıdlañ ətkod, Rıtvılyıp eəzə viştaşşə Atlantika okeanlən vlijanlıoys: zerrez estən upazıkəş, təv sonıtızık, gozum ыrkıtzık. Kıpım ыləzək asyvvıylə, sınpım klimatıs kəszək, sınpım kəzətzık təv, zarzık gozum. Əddənəzək kəs

klimatı� ovla Sojuzış səraziatskəj torıp Aral sariз gəgərən. Medkəzət mestaez SSSR-as i ղeñki vəbdən ojuv vənsaras olən Şibir ojasıv vülyp: estən Jakutskəj respublikayıp, Verxojansk kar gəgərən, morozzez ovlən 68°-əz. Vozduxıп sek vəbdəs kəpmə, termometraıp rtuł kəpmə, ri kəpmə səburna da loə, kyz kərt, çorxt; lolaləmşan parlıs vozduxas kəpmə jya jemokkezən.

Sojuzış lunvıv torres, Krytyıп lunvıv bereg, Kavkazlən Şəd sariз beregdor, kədna ojuvşaqas sajəvtəmaş kerəssezen, nylən klimatı� tropikuvdərşa, tələs sonxt, poçti moroztəm, a gozumtəs zar.

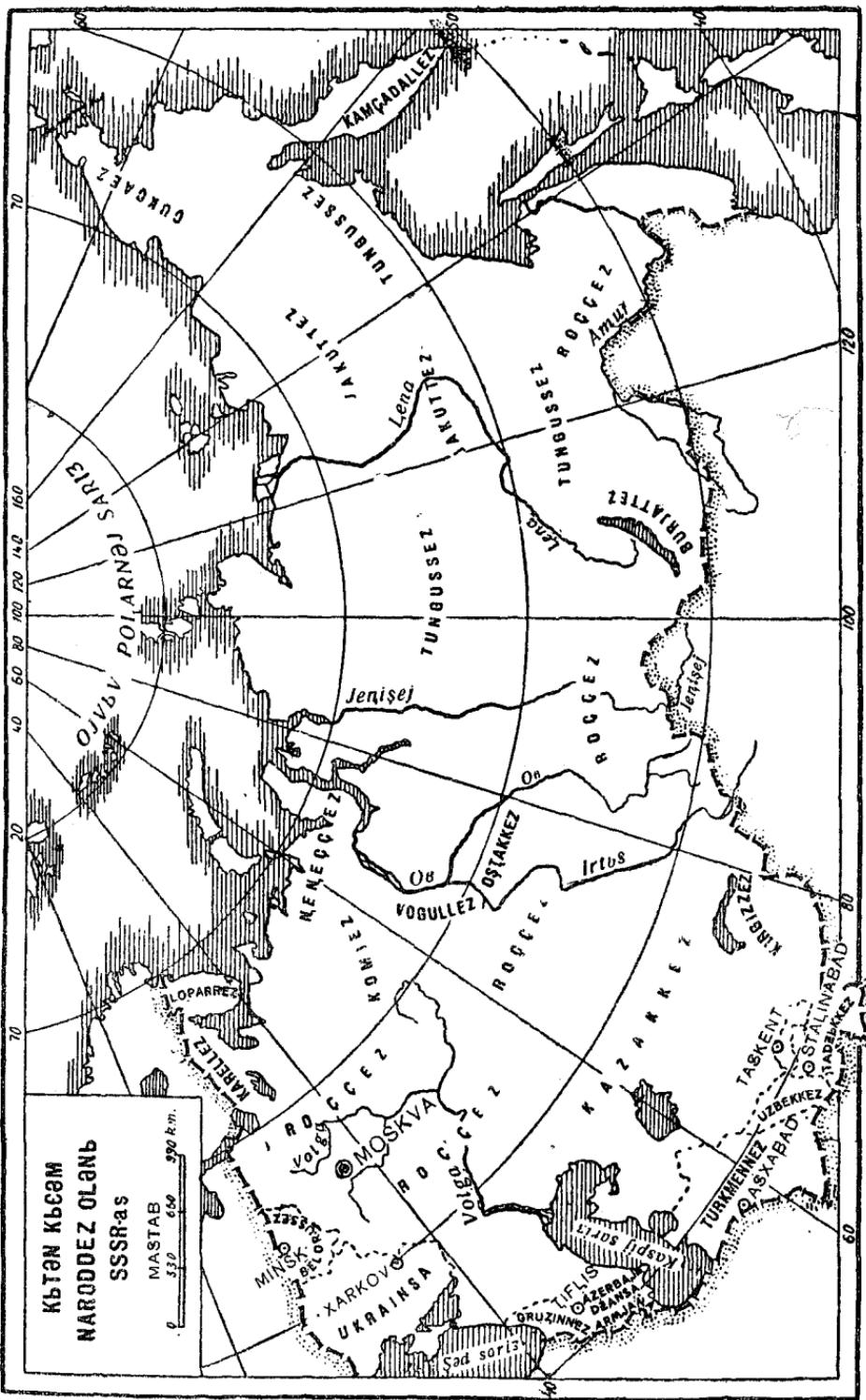
Ətləyip klimatıskət ղeñtkodəş i vədmassez Sojuzas. Ojuv-ıп kujlə tundraa polosa, lun ladorə əzət prostranstvo zənimajtə tajga, lunvılyıszk sija vezşə sora vərrezən da lisa vərrezən. Vərrezşa lunvılyıszk kujlə stepa polosa, kastanovəj da vurəj muşinən. Sojuzış səraziatskəj kəs torıp kujlən Kyzilkum da Kara-kum pustıqaez. Tropik uvdərşa peñesokkezən vədmən veksə vez puez.

Sizkə, aslas jeshestvennəj bogatstvoez şərti muşinnez şərti, požaa sedtəssez şərti, vərrez şərti i s. ozl. mijan Sojuzı� mədik stranaez kolasıп pervəj mestaeziş zənimajtə etik mesta. Mijan eməs vəbdəs jeshestvennəj bogatstvoes, kədna kołən Miyaz socialistiçeskəj kəzajstvo stroitəm ponda.

SSSR-ып otıř.

Sovetskəj sojuzıп olən 165 mln. mort. Toko Kitajıп da anglijskəj koloniä Indiaıп olən unazık, çem SSSR-ып. Mijan otıřs omən paşkaləma paşkət prostranstvo kuza. Bvd kvadratnəj kilometra vüle sərət 1eddəmən usə 8 mortşa jeeazık, sek kər mədik gosudarstvoezıп otıřs olə una eəkzəka: Angliaıп—180 mortşa unazık, Belgiaıп—257 mort 1 kv. km vüle.

Mijan Sojuzıп sə torja mestaezıп otıřs olə ղeñteəka. Sojuzış Jevropejskəj torıp sərət 1eddəsən 1 kv. km vüle usə 26 oliş, no Aziaıп əddən əzət 1 kv. km vüle usə 20 kv. km.

43 ris. Кътън SSSR-ън олешъ въдкод отирез.

SSSR-ын оғирьс въд воә sodә 3 тln. вълә, етә sijәn, тъла mijan stranaын sogmәпь unazъk, a kulәпь jecazъk. Kolә viшtavny, sto sovetskәj voezә carskәj kad şerti kulәmьs una çinis. Revoluciaыs, kәda vasәtis eksploataciasә, mijan stranaыn ravoçej-jezliş da kressanalis polozennoсe burşatis. Eta-zә kadә, kәr kapitalisticheskәj stranaezыn kapitalisticheskәj kәzajstvoыn krizi-sys uзalişsesә vajetә uztәmalәmә (bezraboticaә), nuzdaә da eygjәn olәmә; kulәmьs sodә, sogmәmьs çinә; medbәrja kadә mukәd kapitalisticheskәj stranaezыn oғirьs ne тъmda oz sod.

SSSR-ын unazъk olişsez—въдәs oғiriş 79%—olәпь derev-наezъп, karъп olişsez toko 21%. No medbәrja voezә, stranaәsә industrializirujtikә, karrez въdmәпь perьta: въdmәпь Moskva, Leñingrad da sojuznәj respublikaezлen столicaez, въdmәпь mәdik promыslenнej centraez, loisә vil karrez, suam, Lunvъv Uralыn Magnitogorsk, Kołskәj kәz vуlyn Хибиногorsk, Ukrainaыn Vil Zaporozjo, Sәr Aziaыn Stalinabad da una mәdik karrez.

Sovetskәj sojuzъп olәпь 185 въdkod nacionaлnoş. Ny kolasiş mi azzыvlam zoralan torja stupeñezъn predstaviteлlezәs çockom i viz rasaiş. Carskәj praviatelstvoыs ңeroç nacionaлnoşsesә әddәn bura liçkis da eksploatirujtis, una ny kolasiş vәlisә pravotamәş, gramotatamәş, sija әzтвлis nacionaлnoşsez kolasыn vrazdasә, әтик nacionaлnoş travitlis mәdik vъlә. Sija ez setlә ukrainskә da belorussezлә požuјtçыпь aslanьs kыlәп, preşledujtis jevrejjezәs da çorulta eksploatirujtis jecaočira kołem narodnoşsezәs. Въdәs eta nacionaлnәj gnoťs usis nacionaлnoşseziş uзaliş oғir pełponnez vъlә, sizkә nyләп burzuaziaыs sija kadә aslas polza ponda praviatelstvosә vermylvis вәвәt-lyпь şemәn (podkupajtly). Una rajonnez, kәdnayn olisә ңeroç nacionaлnoşsez, vәlisә kъz koloniaez. Nyн ez setlә zoramny promыslennoşlә; kәzajstvolәn вәrә kołççәm da politicheskәj gnoťs (liçkemьs) nyн olişsesә vajetis nisәjalәmәz da kulәmәz.

Okтabskәj revoluciaыs çapkis nacionaлnәj gnoťsә: naroddez въdәs loisә svobodnәjेः da әtkod pravoаәş; въdәnnыs nija aslanьs volaen әtuvtcisә bratskәj socialisticheskәj sovetskәj respublikaez Sojuzә.

SSSR — şızım respublikalən sojuz: rətvəv graçica vələn kujlə **Belorusskəj** sovetskəj socialistiçeskəj respublika (stolicası — Minsk); lunvəlvən, Şəd sariş da Azov sariş vəreggez dənən kujlə **Ukrainskəj** respublika (stolicası — Kijev); Kavkaz xrevjot dənşanı lunvəv İadorə — **Kavkazsaj** fədərativnəj respublika (stolicası — Tiflis). ZSFSR-as pırənə kuim respublika: **Gruzinskəj**, **Armjanskəj** da **Azerbajdzanskəj**. Sojuziş səraziatskəj təqən kujlənən sojuznəj respublikaes kuimaəş: **Turkmenskəj** (stolicası — Aşhabad), **Uzbekskəj** (stolicası — Taskent) da **Tadzhıkskəj** (stolicası — Stalinabad). Bədəs kołəm prostranstvosə zañimajtə **Rossijskəj** socialistiçeskəj fədərativnəj sovetskəj respublika — RSFSR (stolicası — Moskva).

Mədik nacionaļnosşezlən eməş aslanış nacionaļnəj samo-upravlennoez, kъz suam, avtonomnəj respublikaez libo oblaşsez. SSSR-ın bəd nacionaļnos zorətə assis kəzajstvo da assis kultura, kədnə jitənən sojuzın socialistiçeskəj stroiteļstvo ətlasa zadaçaezkət.

Finlandiakət graçica vələn kujlə **Karelskəj** avtonomnəj respublika, Volga vizbvtəm vərən — **Tatarskəj**, Lunvəv Uralı — **Baskirskəj**. Asvvvəv Şibirən kujlə medəvət avtonomnəj respublika — **Jakutskəj**. 8ər Azıaın, Turkmenskəj da Uzbeks-kəj respublikaez dənşanı ojvəlvən, kujlə **Kazakskəj** avtonomnəj respublika.

IX. KAPITALISTIÇESKƏJ STRNAEZ.

Strnaez, kədnən kapitalizməs zoraməmə vılyp uroveñəz.

Kapitalistiçeskəj mırılp gospodstvujtəpə kыпъткə kapitalistiçeskəj gosudarstvo, kapitalizməs kədnən zoraməm əddən vılyna. Mirış kapitallez poçti vıdəs pı kılp çukərtəmə, niya vızənəp əddən vına bankkez, kədnən veşkətlənəp kapitalistiçeskəj mirış vıdəs promyşlennosən. Ena kapitalistiçeskəj gosudarstvoez aslanıls kılp çukərtisə $\frac{3}{4}$ vıdəs mir paştən izom da neft sedtəməsə. Niya nuətənəp seeəm poliтика, medvə polițiçeskəja da ekonomiçeskəja slabəj strnaesə boşnə aslanıls kipod uvtə da ekspluatirujtəpə. Niya aslañls podçinítisə əddəp ızyt koloniæz, oñırıls kədnən olə vıdəs oñırış zıppıssə upazık, niya aslañls vlijañqo uvtə podçinítisə i ozşıksa nezavişiməj gosudarstvoez. Koloniæzə da pı dıñsañ zavişitan strnaezə niya ryrtənəp assınıls kapitallez zajmmezən livo teçənəp pı mestnəj kəzajstvoə. Ena strnaeziş niya kəskənəp (petkətənəp) aslañls promyşlennoslə kolana sırjo da vuzalənəp pıla assınıls fabrikatbez (tovarrez).

Mirvılyp gospodstvujtəm pondə ena strnaez ətaməd kolasınp nuətənəp əddən çorxt pessəm. Eta pessəməs əddən-zıksə leçamə esə sijən, tıla kapitalistiçeskəj kəzajstvoyn omən paşkalis križis, kəda uşkətə pılış proizvodstvosə da kerə uztəmmezəs (bezrabotica). No vıdənnıls niya şinnanıls oz azzə SSSR-sə, kütən proletariatıls, kəda çapkis kapitaliszəliş da pomessıkkəzliş vlaşsə, stroitə socializm. Sızkə loə, miras ətamədlə panxt sulalənəp kık şistema — kapitalistiçeskəj da socialistiçeskəj.

Выбын үроңенәз капитализм зорамәм stranaezә рыгәпь: Оյнъвамерикanskәj әтлааләм stattez, Anglia, Francia da Germania.

İtaliyañ da Japoñiañ kapitalizm зорамәмьс кәт i ez lok setçәз, къз viştalәm stranaezып, no şoza nija рыгәпь ызытык въла stranaez лаа дәсә, кәдна nuәтәпь imperialisticeskәj polityka. Тәdsasamә glavnәjzъk imperialisticeskәj stranaezkәt.

Ойнъвамерикanskәj әтлааләм stattez.

(8 mln. kv. km).

Әңна кадә medvynna imperialisticeskәj gosudarstvoen loәпь Ойнъвамерикanskәj әтлааләм stattez.

SAS8 kujlәпь Ойнъv Amerika sәriş torып. Nыlәn territoriyas (тиъс) paşkalәm Atlantika okean dынсан Veликәj okean dынәз. Nыlә-zә şurә Ойнъvamerikanskәj materik vъlyn Alasca kәz.

SAS8-ын olәпь 125 mln. oliş. Unazъks estәn olәпь Jevropais tatça loktәm pereşeleneçcez da пыләn potomokkez: nijsa çepəstisә ozza mestäp olәmiş amerikanskәj indeeçcezez da poçti nijsa uniçtozitisә. Jevropeeccezsa da indeeçcezsa, SAS8-as, unazъksә lunvylas, olәпь 13 mln. gәgәr negrrez. Negrrez, къз mi тәdamә-ni, tatça vәlisә vajәtәmәş Afrikais ravvez tujә lunvyladoris pomessicәj kәzajstvoezып uzałәm ponda. XIX vek sәrgyп nijsa vәlisә osvoboditәmәş, sižkә ozlaq ravvez uzałәn poļzujtçәmәş kapitalizm ponda vәli vъgodatәm. No etaә ozә viзәtә: negriqanskәj ořirsә anәz vъdnoz zeskәtәпь.

Bogatej SAS8 imperialisticeskәj vojna kosta esә әddәnзъk bogatşalisә. Bыdәs zoloto mirovәj zapasseziş зыпьssha unazъk пь kиp çukәrtәm. Miq da stal, kәda uzaşşә vъdәs mir paştañ, nijsa zыnsә sylätәпь, vъdәs tasyнаeziş nijsa kerәпь $\frac{2}{3}$, avtomobillez— $\frac{9}{10}$. Mirъп vъdәs xlopop sedtәmіş пь raj vъlә usә $\frac{3}{5}$ i kukuruza $\frac{2}{3}$. Nijsa әddәn ызыt kapitallez petkәtәпь мәдик stranaezә: pәrtәпь nijsa aslanыs vlijanqо uvtә. SAS8 medvynna imperialisticeskәj strana, no nijsa sižzә terpitәпь ka-

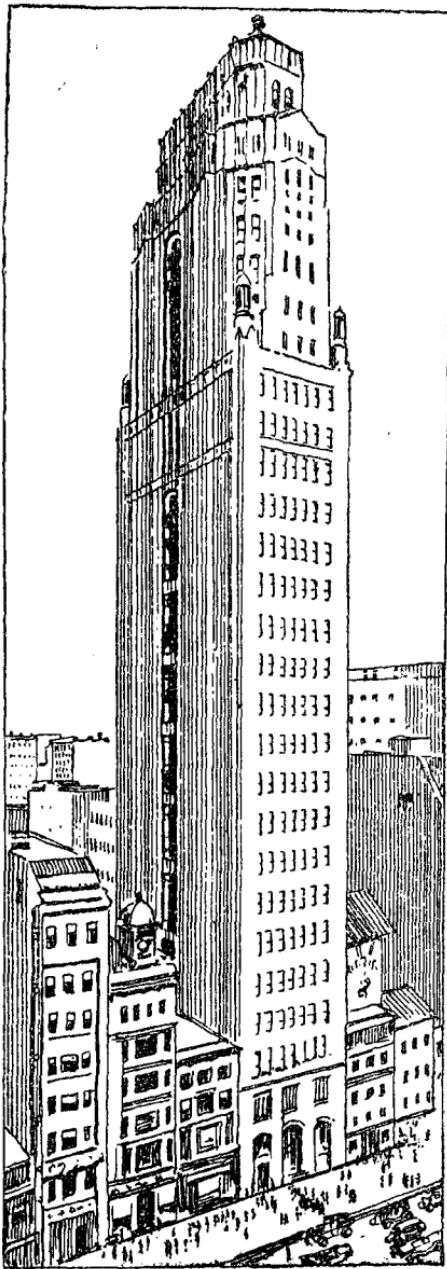
pitaļizmъn ətlasa (овсәј) križisliš ьзът udarrez (vaçkәmmez). Promъslennoş assis proizvodstvosә una çintis. Stranaňn lois əddәn ьзът bezgravočica, mas-saen rozořitčәnъ fermerrez. Amerikanskoj burzuazjaš, med-вь petkәtnъ stranasә križisis, ьзът vъnәn lәşatçә vil zakvat-tičeskәj vojna kezә, medвь azzыпъ vil tъnokkez assis to-varrez yuzalәm ponda. ьзът za-višimošen Amerikaşaň olәnъ Centralnәj da Lunvъ Ameri-kaiş gosudarstvoezi. ьзът kapi-tallez Amerikalәn sіszә puktә-mәş i Kitaýn. Mirsә aslәs pod-çinítemъn SAS8 çastәzъk въ-dәnsha luкаşlәnъ (stalivajtčәnъ) Japoniakәt da Angliakәt.

Anglia.

(244 şurs kv. km).

Anglia—medpәris kapitalis-tičeskәj strana. Sija vъdәnnъssä oszъk suvtis koloniaezez boştan tuj vъlә i jestis aslas. kiě çu-kәrtнь koloniaezen əddәn ьзът plossad, kада as territoriaşa 170-iş ьзъtzezъk.

Angliaš, къз mi тәdamә-ni, kujlә Veļikobritania ostrov vъlyп. Eta—unazъksә promъs- lennoşa strana. Sъ 47 mln. mor-tiš 35 mln., livo $\frac{3}{4}$ olә kar-rezъп. Sija kъz promъslennoşa strana dъr vižis pervәj mesta. Odnako 40 vo gęgər-ni An-

44 ris. Nju-Jorkъn ulica.
Neboskrjov (ьзът kerku).

глияп pondisə түссаşлыпь priznakkez, kədна viştaləпь, sto sija tom kapitalişticeskəj stranaez dъniş textureskəj oborudo-vanlıoən izsoma, kərtkeran da şiteçkыjan promyşlennosып да kəzajstvo krepitəmъп pondis koltçыпь. Pondisə выгпь sylən sedtəs bogatstvoezi. Kərt ruda sylə vazыn-nı kolə vajavпь mədik gosudarstvoeziş.

Angliałən paškъt koloniae z sylę şetəń promysłennos-
ponda syljo i şel'skokəzajstvennəj produktaez. Nylə-zə sija
unažıksə vuzalę aslas promysłennoslis izdejiaeze.

Anglia ətlaen aslas koloqiaezen suşə Britanskəj imperiaen. Imperialiş jedinstvosə (qətorjətəmsə) beregitəm ponda sija keris əzət vojennəj flot da boştis aslas kiə mu sar vlyiş vədəs medvaznəj sarişa punktesə. No əni Britanskəj imperia- əs mədə kişşən. Una koloqiaezi Angliałən, siž suşan dominionnez, vermisə sedtən samostojatełnos pravaez. Niyş gə- rişzək koloqiaezi — Ojvib Amerikaiş **Kanada** da **Avstralijeskəj sojuz**. Anglia zavişimoşis vədsən mezdişəm ponda pessə səkət ordçən kujlan ostrov vlyiş dominion **Irlandia**. **India-** ən — Angliałən medəzəj koloqiaezi, zoramə nacionałnəja mez- dişəm ponda revolucionnəj pessəm. İndiasə mezdətəmən şo- əzətzək i əzətzək rol pondətçə orsnə indijskəj proletariat.

No şo-zə ənəz Angliaş—medvъna imperiaştiçeskaj derzavaeş kolasiş ətik derzava. Assis vlaşsə sija vişə vooruzon-nəj vünən da kapitallezən, kədə sija petkətə kołççəm da sъ-dınyaşan zavistian stranaeşə.

Francia.

(551 *şurs kv. km*).

Francia — jevropejskəj maṭerik výbən med výna imperialisticheskəj gosudastvo. Sija kujlə jevropejskəj maṭerik výbən rytvýv toras. Franciaň 41 mln. gəgər oliş. Imperialisticheskəj vojnais verməmən (rovedaən) petəm bəgən, Francia bura

paşkətis şəkət promyşlennoş: çugun da staş sylətəm, tazýnakeran da ximiceskəj promyşlennoş.

Şeşkəj kəzajstvoxs fracialən vizə əddən əzət znaçenqo, no ətexnikasə sələn avı vılyp. Aslas ɳaçəs Fransiaxlə oz türmə, i sylə kolə vajavnp mədik gosudarstvoeziş.

Fracialən kapitallez əddən gryışəs, sijən sija ləddiqə miryn medgryış bankirrez kolasəp ətik bankirən, kəda assis kapitallesə şetalə ozəsən mədik gosudarstvoezlə.

Fracialən eməs əddən əzət koloniaezi. Medgryışzəkkəs: **Afrikaın Ojvəliş** da **Səriş torrez** da **Indo-Kitaj**.

Germania.

(470,6 şurs *kv. km*).

Germania pukalə Jevropa səriş torınp i loktə Nemeckə sariş da Baltij sariş dənə.

Imperialistiqueskəj vojnaəz Germania vəli əddən vına imperialistiqueskəj gosudarstvoən. Imperialistiqueskəj vojnaı Germaniasə vermişə. Bura sijə grabitisə vermiş gosudarstvoez. Fransia, Anglia, SAS, İtaliya da Japonia. Grabitəm şəkətsə germanskəj burzuaziaxs vədsən puktis raboçəjjez da kresşana pełponnez vylə. Əni Germaniaxs bəra suvtis ozyn müniş imperialistiqueskəj gosudarstvoekət ətik uroveñə, i loənələn əzət vermişən granica sajiş rənokkezən.

Bədəs otırıls Germaniaınp 65 mln.-şa unazıb. $\frac{2}{3}$ sə otırış olənə karrezən.

Promyşlennoşs Germaniaas ləşətəma nauka da ətexnika medvərja kvvəz şərti, sijən sə promyşlennoşlən izdəliaes əddən dontəməs. Şeşkəj kəzajstvo sizzə ləşətəma vılyn ətexnikəən.

Vlaş Germaniaınp əni (1933) boştəma fasissez kiə, kəda əddən bura (çorxta) presledujtə revolucionnəj raboçəjjezəs da kommunistiqueskəj partıaəs, kəda munis podpolloə (guşəna oləmə) da geroiceskəja pessə fasissezkət.

Stranaez, kədpaňn kapitałizmъs zoraməma sərət uroveñəz.

Jevropaas, imperialistiçeskəj gosudarstvoeşşa, kədpaňn kapitałizmъs zoraməm əddən vylən uroveñəz, eməş stranaez ղezyk vyləna zoraməm kapitałizmən, kədna stranaez kolasıň politiçeskəj oləmən oz orsə veşkətliş rollez. Gəriş kapitalistiçeskəj promyšlennoşs pıyn zoraməma jeeazyk, çem glavnəj imperialistiçeskəj stranaezyn, i łyzytzık znaçenqosə vızə şełskəj kəzajstvo, unazıksə kəda pomessykkez kiýn. Niya politiçeskəj samostojałenosşsə kət i vızən, no olən glavnəj kapitalistiçeskəj dərzavaez vlyjanqo uvtyn. Ena stranaez kujlənъ mijan Sojuzkət ordça suseddezeñ. Nəə ryrənъ **Finlandia**, **Estonia** da **Latvia**, kədna kujlənъ mijan Sojuzkət ojxtyvъ granica vylən, **Polşa** da **Rumınya** — tıtvıvıln.

Koloñialnəj da zınkoloñialnəj stranaez.

Kyz mi tədamə-ni, sto zınpıssha unazıks mu sarıs olə imperialistiçeskəj gosudarstvoeş ekspluatacia gnot uvtyn. Stranaezyn, kədna ugnetajtçənъ imperialistiçeskəj gosudarstvoeşən, şełskəj kəzajstvoosş əddən kołççəm. Promyšlennoş pılen zoraməm uməla. Mu — pomessykkez kiýn. Ətikkez pış, kədna formałnəja ləddiqişənъ kyeem livo imperialistiçeskəj gosudarstvo kiýn, susənъ koloñiaezeñ. Seeəm gosudarstvoən loe India. Mədik stranaez, kyz Persia, Kitaj, sizzə podçinopnəjəş imperialistiçeskəj gosudarstvoezi, kədna otkrıtəja şujşənъ pı oləmə, no formałnəja niya ləddiqişənъ samostojałenjjezeñ. Ena stranaez susənъ zınkoloñiaezeñ.

Kitaj.

(4 mln. kv. km).

Kitaj — formałnəja nezavisiñməj gosudarstvo, no Kitajın kəzajniçajtənъ imperialiszez, kyz aşlanı kolonıaıñ.

Kitaj kujlə Asıvvıv Azıaıñ. Sı olişses 500 mln.-əz. Eta stranaez unazıksə uzałənъ mu. Miuzaləmnas olənъ 350 mln.

oliş. Glavnəj daq zıakən, kəda munə şojanə, ləddiqə ris. Unažık müss pomessybkez kiň, kressanabs aslanıb əddən uçət mi uçastokkez výlyp, výl, zýnsə eýgjən olənp.

Promyslennoş Kitajyp zoraməm uməla. Unažıksə sija imperiaſtičeskəj stranaeziş kapitalissey kiň. Imperiaſissez nə toko teçənə assinb kapitallesə kitajskəj promyslennoşə, no i týrddalən' Kitajlış mukəd punkttesə. Siž, Japonia týrdis Mançuria, kədaiş keris výtə-ey samostojatelnəj gosudarstvo Mançou-Go. Kitajas unažıksə pantaşlən' intəressez Amerikalən, Japonialən da Angliałən. Kitajys sulalə una provinciaeziş, kədnən veşkətlən, vojennəj gubernatorrez: výdlən nylən kias em aslas armia. Sijən kət Kitajys formalnəj, susə ətik respublikası i Nankińyp em centralnəj pravişteſtvo, no sbyliş vlaşbs stranaas ena gubernatorrez kiň, kədina ətaməd kolasıp orılıtəg nuətən' vooruzonnəj pessəm.

Eta qepozana oləmiş petəmsə kitajskəj uzaliş oťırıb kossə revoluciayp. Kitajskəj geroičeskəj kommunističeskəj partıabs, kəda aslas rjaddezyň ləddə 60. şurs çlenəz, revolucionnəj pessəm veşkətləmənyň boştə şo ъzıtzık i ъzıtzık rol. Revolucionnəj massaez Iunyv Kitaj centralnəj oblaşsezyn organızujtisə soveckəj vlaş, kəda 4 vo-nı ola. 1931 voə vəli sōvetlezlən pervəj všekitajskəj sjezd. Sovetskəj Kitajlən, kəda plossaq výlyp olənp 70 mln-əz olişsez, em 150 şursa regularnəj (ryşa) armia da 500 mln-əz partizannez. Muez sovet-skəj Kitajyp pomessybkezliş týrddəməş da şetəməş bednejsəj kressanalə.

Britanskəj India.

(1,3 mln. kv. km).

Britanskəj India, kəda pukalə Indostanskəj kəz výlyp da sə dýnyň matış aziatskəj materik tor výlyp, loə əddəp ъzıt anglijskəj koloňiaən.

Indiayp olənp 323 mln. oliş; $\frac{3}{4}$ Indiayp olişseziş uzałən' şejskəj kəzajstvoyn. Jecamua kressanabs, kədina eksplaoṭiruj-

çənə pomesşəkkezən, olənə əddən bednəja. Neurozaj voezə eýguvjas oýrıs massaezən külə.

Angliaıbs, medvə Indiasə kerpə aslas promyslennos ponda sırjo şetişən da anglijskəj promyslennoslış tovarrez nevişən, dır ez lez zoramın indijskəj promyslennoslış. Ədnakə imperialistiçeskəj vojna kosta mestnəj promyslennoslış, a əddən-zək şiteçkəjan promyslennos pondis perxta zoramın. Unažyk-sə sija çukərtçəm **Bombej** da **Kaňkutta** karınp. Assis kəzajst-vennəj znaçennoşə jommatəmən indijskəj burzuazıabs pessə nacionaɫnəj osvovozennoş ponda. No paşkət uzaliş massaez şo unažyk i unažyk kyeəvtçənə revolucionnəj pessəmən, kədə juralə indijskəj proletariat. Socialistiçeskəj revoluciaiş poləm-şan indijskəj burzuazıabs Angliaıbskət münə politiçeskəj sdel-kəez vylə.

Medvərən zənətika suvtçam Avstralia, Afrika da Lunvıv Amerika politiçeskəj polozennoş vylən.

Avstralia loə Britanskəj imperialən asveşkətlis kolonial-imprialistiçeskəj vojna vərən sija assis kəzajstvennəj samostojateļnosşə burakod krepitis, a etakət ətlaań i sedtis neuçət politiçeskəj samostojateļnos.

Afrikalən paşkət materikəs, kədań unazıksə olənə şəd rasais predstavişellez, poçti bədsən sulalə gəriş imprialistiçeskəj gosudarstvoezi (Francia, Anglia da Italia) kolonialnəj vla-deñnoeziş.

Francia aslsə boştəm Centralnəj Afrikaiş ojrıtvıv torsə bədsən, Italia — ojuvıv torsə; Anglia kiňn poçti omən Aşvvıv Afrikaıbs Musər sarız dənşań sə lunvıv koqeçəz. Səssə, uçə-ťik Belgia kiňn ızyt kolonia Centralnəj Afrikayıp.

Lunvıv Amerika sulalə unazıksə seeəm gosudarstvoeziş, kədnalən formalnəja em aslanıbs samostojateļnos, no kəzajstven-nəja niya podçinítəməş Ojuvıv amerikanskəj ətlaaləm stattezlə da Angliałə, kədəna ətaməd kolasıń pessənə lunvıv amerikan-skəj materik vylən vlijanno ponda.

Terminnez.

Asъvvvъv — восток	pašta — широта
bıdmas — растение	potəminnez — трещина
çukъra kerəssez — складчатые горы	pukşəssez — осадки
ju — река	tıtvъv — запад
kəsin — суша	sora vər — смешанный лес
kəz — полуостров	sedtəs — ископаемое
kurja — залив	təvzətəm — выветривание
kuža — долгота	ť — озеро
lador — сторона	veşkəv — направление
lunvvъv — юг	vevdər — поверхность
lъsa vər — хвойный лес	vevtəs — оболочка
lısa vər — лиственный лес	vizvvvez — течения
muşin — почва	viz — линия
muzegaləm — землетрясение	vъľpa, suvda — высота
ojuvv — север	vъľpa — расстояние
ot — пояс	ızda — размер
	zıpzag — полушарие

РЪЕКӨС.

I. Mu sar.

	Лісвок
Gorizont da gorizontlən ladorrez	3
Mulən forma	5
Mulən sutkişa bergaləm	7
Mulən voşa vetləm	8
Sondi sistema	9
Къз sogməma mu	10
Religialən naukalə rənaltılam	11

II. Plan da karta.

Къз çertitsənə plannez	13
Къз tədnı predmettez, kədna təççaləmaş plan výlyp	16
Мъя raboçejlə da kolxozniklə kolə kuznə požujtçenə planən .	17
Globus da karta	19
Мъј rozə azzyp zynsarrez karta výlyp	—
Мъjlə karta výlyp kerənə gradusnəj şetka	20
Мъjən neatkodəş geografičeskəj karta da plan	22
Мъjlə çertitsənə kartaez	23
Къеəm mestaezyp mu vevdəras kujlənə SSSR da glavnəjzək kapitalisticeskəj gosudarstvoez	—

III. Mu kora.

Mu sarlən kuim vevtəs	25
Мъjiş teçəma mulən çorbt vevtəs	—
Къеəm sostojaapnoy mu sar r'yekyp kujlənə vessestvoez .	26
Къз sogmənə massivno-kristalliceskəj porodaez	—
Kerəs porodaezlən zugaləm	27
Къз va da təv vezənə mu vevdərsə	—
Къз vestaşə mu kora	32

Muzegaləmmez	34
Мыj seeəməş vulkannez	—
Къеəməş ovlənpъ յонqinaez	35
Къеəm bogatstvoezi kujlənpъ ти ръекъп	36

IV. Okeannez, sarizzez, juez da t̄bez.

Sarız da kəsin	38
Къеəməş ovlənpъ ostrovvez	39
Okeannezlən da sariszezlən kъz tuijezlən znaçenpo	41
Къеəməş sarız valən svojstvoezi	43
Kъz vətlənpъ sarız vaez	—
Sarız prilivvez da otlivvez	—
Къеəm ovlə sarız jъ	44
Къеəm znaçenpo mort ponda vizənpъ sarız zəvotnəjjez da vədmassez	45
Juez. Myj seeəm ju şistema da kъtiş jıypъ voşşə va	—
Narodnəj kəzajstvoyn juezlən znaçenpo	47
T̄bez	49

V. Klimat.

Pogodda da klimat	50
Narodnəj kəzajstvo ponda klimatlən znaçenpo	—
Klimatlən vrednəj viljanqoez da nylə rapxt pessəm	51
Paşaşa klimatlən zavişimoş. Klimat ottez	52
Kontinentalnəj da sarız klimat	53
Sarız vizivvez da klimat vylə nylən vilijatəm	54
Mesta vylənaşa klimatlən zavişimos	55
Kerəs xrevjottezlən klimat vylə vilijatəm	56
Mu sar vylən pukşessezlən jukşəm	58

VI. Mu sarlən muşin-vədmas oblaşsez.

Mışaq zavişitə muşin da vədmas ottezlən sogməm	59
Tundra	—
Vər polosa	63
Ştep	64
Tropik uvdəriş oblaş	66
Pustıqdaez	67
Tropik oblaşsez	68

VII. Mu sar vylən oṭirlən oləm.

Una-ja da eəka-ja olə oṭir	70
Oṭirlən sodəm	73
Oṭir rasaez	—

VIII. SSSR-ън priroda usloviaez.

SSSR-lən geografičeskəj polozenno	76
SSSR-lən mu vevdər	78
SSSR-ън sedtəs bogatstvoez	79
SSSR-ън tъez	83
SSSR-ън juez	—
SSSR-ън klimat	84
SSSR-ън otır	85

IX. Kapitalističeskəj stranaez.

Stranaez, kədnəyн kapitalizmъs zoraməma vъlyн urovenəz	89
Ojuvamerikanskəj ətlaaləm stattez	90
Anglia	91
Francia	92
Germania	93
Stranaez, kədnəyн kapitalizmъs zoraməma sərət urovenəz	94
Kolonialnəj da zynkolonialnəj stranaez	—
Kitaj	—
Britanskəj India	95